Department of Public Instruction in Mysore.

S.S.L.C. EXAMINATION

THE SANSKRIT TEXT

1937



MYSORE:
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1936

Price—0-6-0.

1. ರಾಮಕಥಾಸಂಗ್ರಹಃ

ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಶ್ರೀರಾಮನ ಕಥೆಯು 'ರಘುವಂಶ' ಕಾವ್ಯದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಈ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ರಾಮನ ಪೂರ್ವಜರಾದ ದಿಲೀಪಾದಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಗಳನ್ನು ಕವಿಯು ತಕ್ಕಮಟ್ಟಿಗೆ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದರೂ, ಅವನಿಗೆ ಶ್ರೀರಾಮನ ಕಥೆಯನ್ನು ಹೇಳುವುದೇ ಮುಖ್ಯ ಉದ್ದೇಶವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ, ರಾಮಕಥೆಯನ್ನು ಹೇಳಿದನಂತರ ಕಾವ್ಯದ ಸ್ವಾರಸ್ಯವು ಕಡಿಮೆಯಾಗುತ್ತಾ ಬರುತ್ತದೆಂದೂ 'ರಘುವಂಶ' ವನ್ನು ಪೂರ್ತಿ ಓದುವುದರಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ರಾಮಕಥೆಯು ಶ್ರೀ ವಾಲ್ಮೀಕಿ ರಾಮಾಯಣದ ಕಥೆಯನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸಿದೆಯೆಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

'ರಘುವಂಶ' ವನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ಕಾಳಿದಾಸನು. ಈತನು ನಮ್ಮ ದೇಶದ ಕವಿವರ್ಯರಲ್ಲಿ ಶ್ರೇಷ್ಠಪದವಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವನು. ಇವನ ಜೀವನಚರಿತ್ರೆಯು ನಾನಾರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಜನರಲ್ಲಿ ಹರಡಿದೆ. ಆದರೆ ಅವೆಲ್ಲವೂ ನಂಬಲರ್ಹವಾದವುಗಳಲ್ಲ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ—ಇವನು ಧಾರಾನಗರದ ಭೋಜರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಜನರಲ್ಲಿ ವಾಡಿಕೆಯಾಗಿ ಬಂದಿರುವ ಮಾತನ್ನು ನಂಬಲು ಸಾಕಾದಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳೇ ಇಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಇತರ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ನಂಬಲು ಆಧಾರಗಳು ಸಾಲದೆ, ಆಧುನಿಕ ಪಂಡಿತರು ಅವನ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸಿ ಅವನ ವಿಷಯವಾಗಿ ಇಷ್ಟು ಮಾತ್ರ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ: ಅವನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು, ಪಂಡಿತನು; ಅವನಿಗೆ ಪ್ರಪಂಚಜ್ಞಾನವು ಚನ್ನಾಗಿತ್ತು. ಭರತಭೂಮಿಯ ಮುಕ್ಕಾಲುಭಾಗವನ್ನು ಚನ್ನಾಗಿ ಪರಿಚಯಮಾಡಿಕೊಂಡಿದ್ದನು; ರಾಜಕೃಪಾಪೋಷಿತನಾಗಿ ಬಹಳ ಅದ್ದೂರಿಯಿಂದ ಜೀವಿಸುತ್ತಿದ್ದನು.

'ರಘುವಂಶ' ವೆಂಬ ಮಹಾಕಾವ್ಯವಲ್ಲದೆ 'ಕುಮಾರಸಂಭವ' ವೆಂಬ ಮತ್ತೊಂದು ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನೂ, 'ಮೇಘದೂತ,' 'ಋತುಸಂಹಾರ' ಎಂಬ ಎರಡು ಖಂಡಕಾವ್ಯಗಳನ್ನೂ, 'ಮಾಲವಿಕಾಗ್ನಿಮಿತ್ರ,' 'ವಿಕ್ರಮೋರ್ವಶೀಯ' ಮತ್ತು 'ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲ' ವೆಂಬ ಮೂರು ನಾಟಕಗಳನ್ನೂ ಕಾಳಿದಾಸನು ಬರೆದನೆಂದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪಂಡಿತರು ಒಪ್ಪಿರುತ್ತಾರೆ. ಇವಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸನು ಬರೆದನೆಂದು ನಮ್ಮವರ ನಂಬಿಕೆ. ಆದರೆ ಅವೆಲ್ಲವೂ ಕಾಳಿದಾಸ ಕೃತಗಳೆಂದು ನಂಬಲು ಸಾಕಾದಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲವೆಂದು ಆಧುನಿಕರು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಕಾಳಿದಾಸನು ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನೆಂದು ಬಿರುದನ್ನು ಪಡೆದಿದ್ದ ಎರಡನೇ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ಕಾಲದಲ್ಲಿ, ಎಂದರೆ, ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. 5ನೇ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಅನೇಕ ಆಧಾರಗಳಿಂದ ಹೇಳಬಹುದು.

---

2. ಏಕಲವ್ಯೋಪಾಖ್ಯಾನಮ್

ಈ 'ಉಪಾಖ್ಯಾನ' ವು ಮಹಾಭಾರತದಿಂದ ಉದ್ಧೃತವಾಗಿದೆ. ಇದರಿಂದ ಏಕಲವ್ಯನ ಗುರುಭಕ್ತಿಯೂ, ದ್ರೋಣಾಚಾರ್ಯನಿಗೆ ಅರ್ಜುನನಲ್ಲಿದ್ದ ಪ್ರೇಮಪಕ್ಷಪಾತಗಳೂ, ಸ್ಥಿರಮನಸ್ಸಿನ ಮಹಿಮೆಯೂ, ಶ್ರದ್ಧೆಯ ಫಲವೂ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತವೆ.

ಈಗಿರುವ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಲಕ್ಷ ಶ್ಲೋಕಗಳಿಗೆ ಕಡಿಮೆಯಿಲ್ಲದಂತೆ ಇದೆ. ಆದರೆ ಒಂದಾನೊಂದು ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅದು 24,000 ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಂಡಿತ್ತೆಂದೂ, ಆಖ್ಯಾನಗಳು ಸೇರಿ ಈಗಿರುವಷ್ಟು ದೊಡ್ಡ ಗ್ರಂಥವಾಯಿತೆಂದೂ ಭಾರತದಿಂದಲೇ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಆರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಾಖ್ಯಾನವು ಮಾತ್ರ ಅನಂತರ ಸೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ಉಪಾಖ್ಯಾನಗಳ ಗುಂಪಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದಲ್ಲವೆಂದು ಅದನ್ನು ಓದುವುದರಿಂದಲೇ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಭಾರತವನ್ನು ಬರೆದವರು ವ್ಯಾಸಮುನಿಗಳು. ಇವರ ತಂದೆಯ ಹೆಸರು ಪರಾಶರ, ತಾಯಿ ಸತ್ಯವತಿ. ವ್ಯಾಸರು ಯಮುನಾ ದ್ವೀಪದಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದುದರಿಂದ 'ಕೃಷ್ಣದ್ವೈಪಾಯನ' ನೆಂದೂ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವುದುಂಟು. ಹುಟ್ಟಿದ ಕೂಡಲೇ ಇವರು ತಪಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಮನವುಳ್ಳವರಾಗಿ 'ನೆನೆದೊಡನೆಯೇ ನಾನು ಬರುತ್ತೇನೆ' ಎಂದು ತಾಯಿಗೆ ಅಭಯವನ್ನಿತ್ತು ಹೊರಟು ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯರಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಮಾಡಿ ತಪಸ್ಸನ್ನಾಚರಿಸಿದರು. ಲೋಕಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ವೇದಗಳನ್ನು ವಿಭಾಗಮಾಡಿ ಮಹಾಭಾರತವನ್ನೂ ಹರಿವಂಶವನ್ನೂ ಮತ್ತು ಅಷ್ಟಾದಶ ಪುರಾಣಗಳನ್ನೂ ರಚಿಸಿ ಇಹದಲ್ಲಿ ಬಹಳ ಕಾಲವಿದ್ದು ಬದರಿಗೆ ಹೋಗಿ ವಿಶ್ರಾಂತಿಯನ್ನು ಪಡೆದರೆಂದೂ, ಅಲ್ಲಿಗೆ ನಮ್ಮ ಮಠಾಚಾರ್ಯರುಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವರು ಹೋಗಿ ಭೇಟಿಮಾಡಿದ್ದರೆಂದೂ ನಮ್ಮವರ ನಂಬಿಕೆ.

ಮಹಾಭಾರತವನ್ನು ಬರೆಯಲು ಯಾರೂ ಒದಗದೆ ವ್ಯಾಸರು ಪೇಚಾಡುತ್ತಿರುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮನು ಬಂದು ಗಣಪತಿಯ ಸಹಾಯವನ್ನು ಪಡೆಯೆಂದು ಹೇಳಿದನು. ಅದರಂತೆ ವ್ಯಾಸರು ಗಣಪತಿಯನ್ನು ಕೇಳಲು ಆತನು ತನ್ನ ಲೇಖನಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪವೂ ವಿರಾಮವಿಲ್ಲದಂತೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ

ಆಗಲೆಂದನು. ಅದಕ್ಕೆ ವ್ಯಾಸರು 'ನಾನು ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಅರ್ಥಮಾಡಿ ಕೊಂಡು ಬರೆಯುವುದಾದರೆ ಹಾಗೆಯೇ ಆಗಲಿ' ಎಂದರು. ಹೀಗೆ ಒಪ್ಪಂದಮಾಡಿಕೊಂಡು ರಚಿಸಿ ಹೇಳುತ್ತಿರುವ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ರಚನೆಗೆ ಕಾಲದೊರೆಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ ವ್ಯಾಸರು ಗೂಢಾರ್ಥವುಳ್ಳ ಕೆಲವು ಕಠಿಣ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರೆಂದೂ ಅವು ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ ಅಡಗಿವೆಯೆಂದೂ ಅದರಲ್ಲಿಯೇ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಈಗ ಭೂಮಂಡಲದಲ್ಲಿರುವ ದೊಡ್ಡದೊಡ್ಡ ಗ್ರಂಥಗಳೆಲ್ಲಕ್ಕಿಂತಲೂ ಭಾರತವು ದೊಡ್ಡದು. ಭಾರತವನ್ನು ಬರೆದಮೇಲೆ ನಾಲ್ಕು ವೇದಗಳನ್ನೂ ಅದನ್ನೂ ತೂಗಿ ನೋಡಲು ಭಾರತವೇ ತೂಕವಾಗಿ ಕಂಡುಬಂದದ್ದರಿಂದ ಅದಕ್ಕೆ 'ಮಹಾಭಾರತ' ವೆಂದು ಹೆಸರು ಬಂದಿತೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ನಮ್ಮ ಮತಾಚಾರ್ಯರುಗಳು '**भारतः पञ्चमोवेदः**' ಎಂದು ಕರೆದು ಅದಕ್ಕೆ ವೇದಕ್ಕೆ ಸಮನಾದ ಗೌರವವನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿರುತ್ತಾರೆ. ಅನೇಕ ಪುರಾತನ ಕಥೆಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ 'ಇತಿಹಾಸ' ವೆಂದೂ ವಿಧಿ ರೂಪವಾದ ತತ್ವಗಳನ್ನೊಳಗೊಂಡಿರುವುದರಿಂದ 'ಸ್ಮೃತಿ' ಯೆಂದೂ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ.

ಭಾರತವನ್ನು ರಚಿಸಿದಮೇಲೆ ವ್ಯಾಸರು ವೈಶಂಪಾಯನನೇ ಮೊದ ಲಾದ ಆರು ಜನ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ವೇದಗಳನ್ನೂ ಮಹಾಭಾರತವನ್ನೂ ಅಧ್ಯ ಯನಮಾಡಿಸಿದರು. ಜನಮೇಜಯನ ಯಜ್ಞಕಾಲದಲ್ಲಿ ವ್ಯಾಸರು ಬಂದಾಗ ದೊರೆಯು ಭಾರತವನ್ನು ಹೇಳುವಂತೆ ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವರು ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ವೈಶಂಪಾಯನನಿಗೆ ಭಾರತವನ್ನು ಜನಮೇಜಯನಿಗೆ ಹೇಳುವಂತೆ ಅಪ್ಪಣೆಮಾಡಿದರು. ಅದರಿಂದಲೇ ವೈಶಂಪಾಯನನು ಮಹಾ ಭಾರತದ ಪಾಠಕನಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು.

ಕ್ರಿ. ಪೂ. 5ನೇ ಶತಮಾನಕ್ಕೆ ಪೂರ್ವವೇ ಭಾರತವು ಈಗಿರುವ ಘನತೆಯನ್ನು ಹೊಂದಿತ್ತೆಂದು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪಂಡಿತರೂ ಒಪ್ಪಿರುತ್ತಾರೆ.

---

3. ಮಧ್ಯಮವ್ಯಾಯೋಗಮ್

ಇದೊಂದು ಏಕಾಂಕ ನಾಟಕ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹಿಡಿಂಬೆಯು ತನ್ನ ಪತಿ ಯಾದ ಭೀಮಸೇನನನ್ನು ಬರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಮಾಡಿದ ತಂತ್ರವೂ, ಘಟೋ ತ್ಕಚನಿಗೆ ತಾಯಿಯ ಮಾತಿನಲ್ಲಿದ್ದ ವಿಶ್ವಾಸಗೌರವಗಳೂ, ತಂದೆಯೆಂದು

ತಿಳಿಯದೆ ಅವನು ಭೀಮಸೇನನೊಡನೆ ಹೋರಾಡುವುದೂ, ನಿಜವನ್ನರಿತ ಮೇಲೆ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಯುತನಾಗಿ ಕ್ಷಮೆಯನ್ನು ಬೇಡುವುದೂ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ.

ಈ ರೂಪಕದ ಕಥಾವಸ್ತುವು ಮಹಾಭಾರತದ ಅರಣ್ಯಪರ್ವವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಕಥಾಭಾಗವು ಕೇವಲ ಕವಿ ಕಲ್ಪಿತವಾದದ್ದು.

ಇದನ್ನು ರಚಿಸಿದವನು ಭಾಸಕವಿ. ಈ ಕವಿಯ ಹೆಸರನ್ನು ಕಾಳಿದಾಸಾದಿ ಮಹಾಕವಿಗಳು ಎತ್ತಿಹೇಳಿದ್ದರೂ ಇವನ ಕೃತಿಗಳು ಮಾತ್ರ ಬಹಳಕಾಲ ಹೊರಬಿದ್ದಿರಲಿಲ್ಲ. ಈಗ 25 ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಭಾಸಕವಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾದವೆಂದು ಈಗ ಪ್ರತೀತಿಯಿರುವ 'ಸ್ವಪ್ನವಾಸವದತ್ತಾ'ದಿ 13 ರೂಪಕಗಳು ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಗೋಚರವಾದುವು. ಈ 13 ರೂಪಕಗಳಲ್ಲಿ ಭಾರತ ಕಥಾಸಂಬಂಧವಾದವು 6, ರಾಮಾಯಣ ಕಥಾಸಂಬಂಧವಾದವು 2, ಉದಯನ ಕಥಾಸಂಬಂಧವಾದವು 2, ಭಾಗವತ ಕಥಾಸಂಬಂಧವಾದದ್ದು 1—ಹೀಗೆ ವಿಧವಿಧವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಏಕಾಂಕ ನಾಟಕಗಳೂ ಉಂಟು. ಇಂಥಾ ನಾಟಕಗಳು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ವಿರಳ.

ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕಗಳ ಪೀಠಿಕೆಯು ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ 'ನಾಂದಿ' ಪದ್ಯದಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭವಾಗಿ, ಸೂತ್ರಧಾರನಿಗೂ ಮತ್ತೊಬ್ಬನಿಗೂ ಕವಿ ಮತ್ತು ಕವಿತೆಯ ಪ್ರಶಂಸೆ ನಡೆದು ನಾಟಕದ ಪಾತ್ರವೊಂದನ್ನು ಸೂಚಿಸಿ ಮುಗಿಯುವುದು. ಈ ಭಾಗಕ್ಕೆ 'ಪ್ರಸ್ತಾವನ' ಅಥವಾ 'ಸ್ಥಾಪನ' ಎಂದು ಹೆಸರು.

ನಾಟಕವು ಅನೇಕ ಅಂಕಗಳಾಗಿ ವಿಭಾಗಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುತ್ತದೆ. ಒಂದು ಅಂಕವು ಮುಗಿಯುವವರೆಗೆ ರಂಗವು ಬರಿದಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಅಂಕಗಳ ಆದಿಯಲ್ಲಿ 'ಪ್ರವೇಶಕ,' 'ವಿಷ್ಕಂಭಕ' ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಪೀಠಿಕೆಗಳ ಮೂಲಕ ಮಧ್ಯೆ ನಡೆದಿರುವ ಕಥಾಭಾಗವು ಸೂಚಿಸಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟು ವಿಷಾದಕರವಾಗಿದ್ದರೂ ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಕಥೆಯು ಆಹ್ಲಾದಕರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿ ಸರ್ವರಿಗೂ ಹಿತವನ್ನು ಬಯಸುವ ಒಂದು 'ಭರತವಾಕ್ಯ'ದಿಂದ ಮುಕ್ತಾಯವಾಗುವುದು.

ಈ ಸಾಧಾರಣ ಕ್ರಮವು ಭಾಸನ ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ಕೆಲವೆಡೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನುಸರಿಸಲ್ಪಡದೇ ಇರುವುದರಿಂದಲೂ, ಅವುಗಳ ಭಾಷೆಯು ಕಾಳಿದಾಸಾದಿ ಕವಿಗಳ ಭಾಷೆಗಿಂತಲೂ ಸುಲಭವಾಗಿರುವುದರಿಂದಲೂ, ಮತ್ತು ಕಾಳಿದಾಸ, ಬಾಣ ಮುಂತಾದವರು ಆ ಕವಿಯ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಿರುವುದರಿಂದಲೂ ಭಾಸ

ಕವಿಯು ಬಹಳ ಪುರಾತನ ಕವಿಯೆಂದೂ, ಕ್ರಿ.ಶ. 3ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿದ್ದ ನೆಂದೂ ಈಗಿನ ಪಂಡಿತರು ಊಹಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

———

4. ಸ್ಯಮನ್ತಕೋಪಾಖ್ಯಾನಮ್

'ಸ್ಯಮನ್ತಕೋಪಾಖ್ಯಾನ'ವನ್ನು ಯಾರುತಾನೇ ಅರಿಯರು? ಆದರೂ ಇಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಕಥೆಯಿಂದ ಶ್ರೀ ಕೃಷ್ಣನಿಗೆ ಒಂದಾವರ್ತಿಯಲ್ಲದೆ ಮತ್ತೂ ಒಂದಾವರ್ತಿ ಹೇಗೆ ತನ್ನ ಅಣ್ಣನಿಂದಲೇ ಅಪವಾದವು ಪ್ರಾಪ್ತ ವಾಯಿತೆಂಬುದು ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಇದನ್ನು ಓದುವುದರಿಂದ ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಜನರು ಆಧಾರವಿಲ್ಲದೆ ಕೇವಲ ಊಹಾಪೋಹಗಳಿಂದಲೇ ಇತರರನ್ನು ಅಪ ವಾದಕ್ಕೆ ಗುರಿಮಾಡುವರೆಂಬುದನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು. ಸಮೀಪ ಬಂಧುಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸಹ ಸರಿಯಾದ ತಿಳುವಳಿಕೆಯಿಲ್ಲದೆ ನಿಷ್ಠುರಗಳು ಹೇಗೆ ಒದಗುತ್ತವೆಂಬುದೂ ಸಹ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಉಪಾಖ್ಯಾನವನ್ನು ಶ್ರೀ ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣದಿಂದ ಆರಿಸಿರುತ್ತೆ. ಪುರಾಣಗಳು 18 ಎಂದು ಪ್ರತೀ ತಿಯಿದೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ **अग्नि, वायु, मत्स्य, कूर्म, वराह, वामन, पद्म, मार्कण्डेय, गरुड, ब्रह्मवैवर्त, ब्रह्म, विष्णु, भागवत, नारदीय**— ಈ ಹದಿನಾಲ್ಕು ವೈಷ್ಣವಪುರಾಣಗಳೆಂದೂ, **स्कान्द, शिव, लिङ्ग, भविष्य** ಪುರಾಣಗಳು ಶೈವಪುರಾಣಗಳೆಂದೂ ಹೆಸರ್ಗೊಂಡಿವೆ. ಪುರಾಣ ಲಕ್ಷಣ ವನ್ನು ಈ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ತಿಳಿಯಬಹುದು :—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

ಪುರಾಣಗಳನ್ನು ವ್ಯಾಸರು ಜನಸಾಮಾನ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಬರೆದರೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ. ಅದರಂತೆಯೇ ಜನಸಾಮಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಆರ್ಯಮತದ ತತ್ವಗಳನ್ನೂ ಆಚರಣೆಗಳನ್ನೂ ಹರಡಲು ಪುರಾಣಗಳೇ ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಹದಿನೆಂಟು ಪುರಾಣಗಳಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಭಾಗವತ ಪುರಾಣವನ್ನು ನಮ್ಮ ದೇಶದಲ್ಲಿ ಅನೇಕರು ಹೇಳಿಸಿ ಕೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ವಿಷ್ಣುಪುರಾಣವು ಅದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಹಳೆಯದೆಂತಲೂ ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ.ಶ. 6ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಗಿರಬಹುದೆಂತಲೂ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪಂಡಿತರ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

5. ಮಹಾರಾಜ ಮರಣ ವರ್ಣನಮ್

ಈ ಭಾಗವು 'ಹರ್ಷ ಚರಿತ್ರೆ' ಯೆಂಬ ಗದ್ಯಕಾವ್ಯದಿಂದ ಆರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಹರ್ಷನ ತಂದೆಯಾದ ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನನ ಮರಣವೂ, ತಂದೆಗೆ ಮಗನಲ್ಲಿದ್ದ ವಾತ್ಸಲ್ಯವೂ, ಹರ್ಷನ ಪಿತೃಭಕ್ತಿಯೂ, ಪತಿವ್ರತೆಯರ ಆಚರಣೆಯೂ ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. ಇದರಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಬರತಕ್ಕ ಆಪತ್ತುಗಳು ಮುಂದಾಗಿಯೇ ಹೇಗೆ ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ಕೊಡುತ್ತವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಸಹ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

'ಹರ್ಷ ಚರಿತ್ರೆ' ಯನ್ನು ಬರೆದವನು ಬಾಣಕವಿ. ಈತನು ವಾತ್ಸ್ಯಾಯನ ಗೋತ್ರೋತ್ಪನ್ನನಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನು. ಇವನ ತಾಯಿಯಾದ ರಾಜದೇವಿಯು ಬಾಲ್ಯದಲ್ಲಿಯೇ ಕಾಲವಾದಳು. ತಂದೆಯಾದ ಚಿತ್ರಭಾನುವೂ ಸಹ ಇವನಿಗೆ ಹದಿನಾಲ್ಕನೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಉಪನಯನಮಾಡಿ ಕಾಲವಾದನು. ತಂದೆಯ ಮರಣಾನಂತರ ಬಾಣನು ಕೆಟ್ಟ ಸಹವಾಸಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದು ಅನೇಕ ಅಪವಾದಗಳಿಗೆ ಗುರಿಯಾದನು. ಆದರೆ ದೇಶಸಂಚಾರ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬ ಕುತೂಹಲ ಹುಟ್ಟಿ ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಸಂಚಾರಮಾಡುತ್ತಾ ಸತ್ಸಹವಾಸವು ದೊರೆಯಲು ಪೂರ್ವದ ಅಪವಾದವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿಕೊಂಡು ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಮಲ್ಲಕೂಟವೆಂಬ ಗ್ರಾಮಕ್ಕೆ ಬಂದನು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಇವನ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ತಿಳಿದಿದ್ದ ಶ್ರೀ ಹರ್ಷದೇವನು ಹೇಳಿಕಳುಹಿಸಿ ಕರೆಸಿಕೊಂಡು ಸನ್ಮಾನಿಸಿದನು.

ರಾಜಸನ್ಮಾನವಾದ ಕೆಲವು ಕಾಲದ ಮೇಲೆ ತನ್ನ ಸ್ಥಳಕ್ಕೆ ಬರಲು ಹರ್ಷದೇವನ ವಿಚಾರವನ್ನು ಕುತೂಹಲದಿಂದ ಕೇಳಿದ ತನ್ನ ಗ್ರಾಮಸ್ಥರಿಗೆ ಬಾಣನು 'ಹರ್ಷ ಚರಿತ್ರೆ' ಯನ್ನುಸುರಿದನು. ಹೀಗೆಂದು ತನ್ನ ಪೂರ್ವವೃತ್ತಾಂತವನ್ನೂ, 'ಹರ್ಷ ಚರಿತ್ರೆ' ಯನ್ನು ಬರೆದ ಸಂದರ್ಭವನ್ನೂ ಅದೇ ಗ್ರಂಥದ ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

'ಹರ್ಷ ಚರಿತ್ರೆ' ಯೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ, ಹರ್ಷನ ಚರಿತ್ರೆಯು ಇದರಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ವಿವರಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಬಾಣನ ಮತ್ತೊಂದು ವಿಖ್ಯಾತವಾದ ಗದ್ಯಗ್ರಂಥವು 'ಕಾದಂಬರಿ.' ಇದನ್ನೂ ಸಹ ಅಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟಿದ್ದರಿಂದ ಅವನ ಮಗನು ಅದನ್ನು ಪೂರ್ತಿಮಾಡಿದನೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ.

ಈ ಎರಡು ಗದ್ಯಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಬಾಣನು ಬರೆದನೆಂದು ನಮ್ಮವರು ನಂಬುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ನಂಬಲು ಸಾಕಾದಷ್ಟು ಆಧಾರಗಳಿಲ್ಲವೆಂದು ಈಗಿನವರ ಮತ.

ಹರ್ಷನ ಆಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದ್ದುದರಿಂದ ಬಾಣನು ಕ್ರಿ. ಶ. 7ನೇ ಶತಮಾನದ ಆದಿಯಲ್ಲಿದ್ದನೆಂದು ಹೇಳಬಹುದು. '**बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्**' ಎಂದು ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ವಾಡಿಕೆಯಾಗಿ ಬಂದಿರುವ ಹೇಳಿಕೆಯ ಅರ್ಥವನ್ನು ದೃಢೀಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾದರೆ ಕವಿಯ ಮೂಲಗ್ರಂಥವನ್ನೇ ಓದಬೇಕು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಪಂಡಿತರು ಬಾಣನ ಶೈಲಿಯನ್ನು ದಾರಿಯೇ ಸಿಕ್ಕದ ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡಿಗೆ ಹೋಲಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮಾತ್ರ ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡನ್ನು ಕಡಿದು ಬಯಲಾಗಿ ಮಾಡಿದೆ. ಮೂಲದಲ್ಲಿರುವ ದೀರ್ಘವಾದ ಸಮಾಸಗಳನ್ನೂ, ವರ್ಣನೆಗಳನ್ನೂ, ವಿಧವಿಧವಾದ ಅಲಂಕಾರಗಳನ್ನೂ ಕಡಿಮೆಮಾಡಿ ಓದಲು ಸುಲಭವಾಗಿರುವಂತೆ ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

---

6. ಗುರೋರನುಶಾಸನಮ್

ಪೂರ್ವಕಾಲದಲ್ಲಿ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಗುರುಗಳು ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದ ನಿತ್ಯಾಚರಣೆಯ ಉಪದೇಶದ ಸಾರಾಂಶವು ಇದರಿಂದ ಗೊತ್ತಾಗುತ್ತದೆ. ಈ ಭಾಗವನ್ನು '**तैत्तरीय**' ಉಪನಿಷತ್ತಿನಿಂದ ಆರಿಸಲಾಗಿದೆ.

'ಉಪನಿಷತ್' ಎಂದರೆ ಶಿಷ್ಯನು ಗುರುವಿನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಕಲಿಯುವ ಮೋಕ್ಷದಾಯಕವಾದ ರಹಸ್ಯವೆಂದು ಅರ್ಥಮಾಡಬಹುದು. ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳೂ ವೇದದ ಭಾಗಗಳೇ. ವೇದವೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಗ್ರಂಥರಾಶಿಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗಮಾಡಿದ್ದಾರೆ. ಒಂದೊಂದು ವೇದವೂ ಸಂಹಿತೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಆರಣ್ಯಕ ಮತ್ತು ಉಪನಿಷತ್ ಎಂದು ವಿಭಾಗವಾಗಿರುತ್ತೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲಿನ ಎರಡು ಭಾಗಗಳೂ ಕರ್ಮಮಾರ್ಗವನ್ನು ತೋರಿಸುವಂತೆ ಕಡೆಯ ಎರಡು ಭಾಗಗಳು ಜ್ಞಾನಮಾರ್ಗವನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಡುತ್ತವೆ.

ಅನೂಚಾನವಾಗಿ ಬಂದ 'ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು' ಅನೇಕವಾಗಿದ್ದರೂ, ನಮ್ಮ ಮತಾಚಾರ್ಯರುಗಳು ಕೆಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ಅಂಗೀಕರಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಈಶ, ಕೇನ, ಕಠ, ಪ್ರಶ್ನ, ಮುಂಡಕ, ಮಾಂಡೂಕ್ಯ, ತೈತ್ತರೀಯ, ಐತರೇಯ, ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ, ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಇವು ಹತ್ತು ಮುಖ್ಯವಾದವು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ 'ವೇದವು' ಅಪೌರುಷೇಯವೆಂದೂ ಅನಾದಿಯೆಂದೂ ನಮ್ಮವರ ನಂಬಿಕೆ. ಆದರೆ ಈಗಿನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಮಂತ್ರಭಾಗವು

ಸುಮಾರು ಕ್ರಿ. ಪೂ. 15 ರಿಂದ 25ನೇ ಶತಮಾನದಲ್ಲಿ ಆಗಿರಬಹುದೆಂದೂ, ಈ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಕ್ರಿ. ಪೂ. 10ನೇ ಶತಮಾನದಿಂದ 6ನೇ ಶತಮಾನದ ಅಂತರದಲ್ಲಿ ಆಗಿರಬಹುದೆಂದೂ ಆಧುನಿಕ ಪಂಡಿತರು ಊಹಿಸಿರುತ್ತಾರೆ. ತೈತ್ತರೀಯ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಶೈಲಿಯು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳ ಭಾಷೆಯ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಹೋಲುವುದರಿಂದ ಅದನ್ನು ಕೇವಲ ಹಳೆಯ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯಬಹುದು.

———

ಶುದ್ಧಾಶುದ್ಧಪತ್ರಿಕೆ.

ಪುಟ.	ಪಙ್ಕ್ತಿ.	ಅಶುದ್ಧ.	ಶುದ್ಧ.
vii	13	तैत्तरीय	तैत्तिरीय
,,	24	ತೈತ್ತರೀಯಃ	ತೈತ್ತಿರೀಯು
viii	4	,,	,,
,,	,,	ಉಪನಿಪತ್ತಿನ	ಉಪನಿಷತ್ತಿನ
3	20	मभिनद्व	माभिनन्द्य
18	18	द्वितियः	द्वितीयः
19	13	भास्तोत	भोस्तात
21	21	सुच्यत ां	सुच्यतां
23	19	स्थूल	स्थूलं
26	7	यदुकुल	यदुकुले
28	23	शमथै	शपथैः
29	13	जनादर्नः	जनार्दनः
31	8	णेतदक्षि	णेतरदाक्षि
32	19	संभ्रमन	संभ्रमम्
33	10	वैद्यात्	वैद्यान्
34	1	अश्रौषान्	अश्रौषीत्
39	20	दृश्यताम्	दिश्यताम्

रामकथासङ्ग्रहः

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।
किंचिदूनमनूनर्द्धेः शरदामयुतं ययौ ॥ १

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।
सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोपहम् ॥ २

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्रीयामिष्टिमृत्विजः ॥ ३

अथ तस्य विशां पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।
पुरुषः प्रबभूवाग्नेर्विस्मयेन सहर्त्विजाम् ॥ ४

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।
अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम् ॥ ५

प्राजापत्योपनीतं तदन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
स तेजो वैष्णवं पत्न्योर्विभेजे चरुसंज्ञितम् ॥ ६

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।
अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः ॥ ७

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्न्यौ पत्युर्महीक्षितः ।
चरोरर्धार्धभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ८

अथाग्र्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।
पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ ९

राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुश्चक्रे जगत्प्रथममङ्गलम् ॥ १०

कैकेय्यास्तनयो जज्ञे भरतो नाम शीलवान् ।
जनयित्रीमलंचक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम् ॥ ११

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रा सुषुवे यमौ ।
सम्यगाराधिता विद्या प्रबोधविनयाविव ॥ १२

परस्पराविरुद्धास्ते तद्रघोरनघं कुलम् ।
अलमुद्द्योतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ १३

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।
तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ १४

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
रामम् अध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितः
तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ १५

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक्
तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले
न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥ १६

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो
विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।
मम्लतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ
मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥ १७

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः
सानुजः पितृसखस्य राघवः ।
उह्यमान इव वाहनोचितः
पादचारमपि न व्यभावयत् ॥ १८

आससाद मुनिरात्मनस्ततः
शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम् ।
बद्धपल्लवपुटाञ्जलिद्रुमं
दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥ १९

तत्र दीक्षितमृषिं ररक्षतुः
विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।
लोकमन्धतमसात्क्रमोदितौ
रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २०

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः
सांयुगीनमभिनन्द्य विक्रमम् ।

ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं
वाग्यतस्य निरवर्तयन्क्रियाः ॥ २१

तं न्यमन्त्रयत संभृतक्रतुः
मैथिलः स मिथिलां व्रजन्वशी ।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ
तद्धनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ २२

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ
कालवित्कुशिकवंशवर्धनः ।
राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं
मैथिलाय कथयांबभूव सः ॥ २३

व्यादिदेश गणशोऽथपार्श्वगान्
कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं
वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ॥ २४

आततज्यमकरोत्स संसदा
विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः ।
शैलसारमपि नातियत्नतः
पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ २५

मैथिलः सपदि सत्यसंगरो
राघवाय तनयामयोनिजाम् ।

संनिधौ द्युतिमतस्तपोनिधे
रग्निसाक्षिक इवातिसृष्टवान् ॥ २६

प्राहिणोच्च महितं महाद्युतिः
कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।
भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहा-
द्दिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ २७

पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो
लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।
यौ तयोरवरजौ वरौजसौ
तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥ २८

एवमात्तरतिरात्मसंभवां-
स्तान्निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।
अध्वसु त्रिषु विसृष्टमैथिलः
स्वां पुरीं दशरथोन्यवर्तत ॥ २९

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।
कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ ३०

तस्याभिषेकसंभारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ३१

सा किलाश्वासिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥ ३२

तयोश्चतुर्दशैकेन रामं प्राव्राजयत्समाः ।
द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ३३

पित्रादत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।
पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ३४

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।
विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः ॥ ३५

राजापि तद्वियोगार्तः स्मृत्वाशापं स्वकर्मजम् ।
शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ ३६

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ३७

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ ३८

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।
मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत्पराङ्मुखः ॥ ३९

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।
तस्य पश्यन्ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ ४०

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।
लक्ष्म्या निमन्त्रयांचक्रे तमनुच्छिष्टसंपदा ॥ ४१

तमशक्यमपाक्रष्टुं निदेशात्स्वर्गिणः पितुः ।
ययाचे पादुके पश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ ४२

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।
नन्दिग्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ ४३

रामस्त्वासन्नदेशत्वाद्भरतागमनं पुनः ।
आशङ्क्योत्सुकसारङ्गां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥ ४४

पञ्चवट्यां ततो रामः शासनात्कुम्भजन्मनः ।
अनपोढस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ४५

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ४६

कलत्रवानहं बाले कनीयांसं भजस्व मे ।
इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ४७

ज्येष्ठाभिगमनात्पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता ।
साभूद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ४८

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।
निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ४९

फलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम् ।
मृग्याः परिभवो व्याघ्रयामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ५०

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्के निविशतीं भयात् ।
रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ५१

लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।
शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुबुधे विकृतेति ताम् ॥ ५२

पर्णशालामथ क्षिप्रं विकृष्टासिः प्रविश्य सः ।
वैरूप्यपौनरुक्त्येन भीषणां तामयोजयत् ॥ ५३

सा वक्रनखधारिण्या वेणुकर्कशपर्वया ।
अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयदम्बरे ॥ ५४

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।
रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥ ५५

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋता यत्पुरो दधुः ।
रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ५६

उदायुधानापततस्तान्दृप्तान्प्रेक्ष्य राघवः ।
निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ ५७

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।
ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ५८

तस्मिन्रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।
उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किंचन ॥ ५९

राघवास्त्रविदीर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।
तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ६०

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥ ६१

तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यताम् ।
प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्तिभिः ॥ ६२

स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत्कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥ ६३

तयोस्तस्मिन्नवीभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।
पितरीवाग्निसंस्कारात्परा ववृतिरे क्रियाः ॥ ६४

वधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।
मुमूर्छ सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ६५

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ६६

इतस्ततश्च वैदेहीमन्वेष्टुं भर्तृचोदिताः ।
कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ६७

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः संपातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥ ६८

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकी विषवल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥ ६९

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।
प्रत्युद्गतमिवानुष्णैस्तदानन्दाश्रुबिन्दुभिः ॥ ७०

निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।
स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनिग्रहः ॥ ७१

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।
हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ ७२

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ७३

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।
न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्तिभिः ॥ ७४

निविष्टमुदधेः कूले तं प्रपेदे विभीषणः ।
स्नेहाद्राक्षसलक्ष्म्येव बुद्धिमाविश्य चोदितः ॥ ७५

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ ७६

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाम्भसि ।
रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥ ७७

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।
द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७८

रणः प्रववृते तत्र भीमः प्लवगरक्षसाम् ।
दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७९

अथ रामशिरच्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।
सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ ८०

ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद्विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ८१

स मारुतिसमानीतमहौषधिहतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥ ८२

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।
मेघस्येव शरत्कालो न किंचित्पर्यशेषयत् ॥ ८३

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।
रुरोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः ॥ ८४

अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।
रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८५

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।
रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८६

निर्ययावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।
अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥ ८७

रामं पदातिमालोक्य लङ्केशं च वरूथिनम् ।
हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाय पुरंदरः ॥ ८८

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८९

वचसैव तयोर्वाक्यमस्त्रमस्त्रेण निघ्नतोः ।
अन्योन्यजयसंरम्भो ववृधे वादिनोरिव ॥ ९०

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।
हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ ९१

राघवो रथमप्राप्तां तामाशां च सुरद्विषाम् ।
अर्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ ९२

अमोघं संदधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।
ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ९३

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम् ॥ ९४

अथ मदगुरुपक्षैर्लोकपालद्विपाना-
मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय ।
उपनतमणिबन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशत्रोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुष्पवर्षं पपात ॥ ९५

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ ९६

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं
निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
धर्मार्थकामेषु समां प्रपेदे
यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ ९७

एकलव्योपाख्यानम्.

ततः संपूजितो द्रोणो भीष्मेण द्विपदां वरः ।
विशश्राम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ॥ १

विश्रान्तेऽथ गुरौ तस्मिन्पौत्रानादाय कौरवान् ।
शिष्यत्वेन ददौ भीष्मो वसूनि विविधानि च ॥ २

सताञ्शिष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च द्रोणो मुदितमानसः ॥ ३

ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्राणि विविधानि च ।
ग्राहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्यवान् ॥ ४

सर्वेषामेव शिष्याणां बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः ।
ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत ॥ ५

द्रोण उवाच—

प्रयतिष्ये तथाकर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

वैशंपायन उवाच—

ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो हयेषु च गजेषु च ।
रथेषु भूमावपि च रणशिक्षामशिक्षयत् ॥ ७

तस्य तत्कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेदजिघृक्षवः ।
राजानो राजपुत्राश्च समाजग्मुः सहस्रशः ॥ ८

ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः ।
एकलव्यो महाराज द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ ९

न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन् ।
शिष्यं धनुषि धर्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया ॥ १०

द्रोण उवाच—

शिष्योऽसि मम नैषादे प्रयोगे बलवत्तरः ।
निवर्तस्व गृहानेव अनुज्ञातोऽसि नित्यशः ॥ ११

वैशंपायन उवाच—

स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तपः ।
अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ १२

तस्मिन्नाचार्यवृत्तिं च परमामास्थितस्तदा ।
इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः ॥ १३

परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च ।
विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः ॥ १४

अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्कुरुपाण्डवाः ।
रथैर्विनिर्ययुः सर्वे मृगयामरिमर्दनाः ॥ १५

तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया ।
राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ १६

तेषां विचरतां तस्य तत्तत्कर्मचिकीर्षया ।
श्वा चरन्स पथा क्रीडन्नैषादिं प्रतिजग्मिवान् ॥ १७

सकृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् ।
नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके ॥ १८

तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्तशरान्मुखे ।
लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा ॥ १९

स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह ।
तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः ॥ २०

लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत्परमं तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन्प्रशशंसुश्च सर्वशः ॥ २१

तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान् ॥ २२

न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम् ।
तथैनं परिपप्रच्छुः को भवान्कस्य वेत्युत ॥ २३

एकलव्य उवाच—

निषादाधिपतेर्वीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
द्रोणशिष्यं च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ २४

वैशंपायन उवाच—

ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
यथावृत्तं वने सर्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम् ॥ २५

कौन्तेयस्त्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् ।
रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत् ॥ २६

नन्वहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ २७

अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् ।
अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः ॥ २८

वैशंपायन उवाच—

मुहूर्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम् ।
सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान् ॥ २९

ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् ।
एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ३०

एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात् ।
अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ३१

पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स निषादजः ।
निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ३२

ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः ।
यदि शिष्योऽसि मे वीर वेतनं दीयतां मम ॥ ३३

एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ।
किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः ॥ ३४

न हि किं चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम ।

वैशंपायन उवाच—

तमब्रवीत्त्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणो दीयतामिति ॥ ३५

एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ।
प्रतिज्ञामात्मानो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा ॥ ३६

तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः ।
छित्वाऽविचार्य तं प्रादाद्द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः ॥ ३७

ततः शरं तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत ।
न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ३८

ततोऽर्जुनः प्रीतमना बभूव विगतज्वरः ।
द्रोणश्च सत्यवागासीन्नाधिकोऽन्योऽर्जुनादभूत् ॥ ३९

मध्यमव्यायोगः

सूत्रधारः—

पायात् स वोऽसुरवधूहृदयावसादः
पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः ।
यः प्रोद्यतस्त्रिभुवनक्रमणे रराज
वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

एवम् आर्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

भोस्तात! को नु खल्वेषः ?

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्य आत्मजः हिडिम्बासम्भूतः राक्षसः अकृतवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भोः ! कष्टं कष्टं खलु पत्नीसुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः ।

(निष्क्रान्तः)

स्थापना.

(ततः प्रविशति सुतत्रयकलत्रपरिवृतः केशवदासः
पृष्ठतो घटोत्कचश्च)

प्रथमः—भोस्तात! को नु खलु एषः ।

द्वितियः— क एष भोः !

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकारनासः
करिवरकरबाहुर्नीलजीमूतवर्णः ।
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-
स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ २ ॥

ब्राह्मणी—आर्य क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।

घटोत्कचः—भो ब्राह्मण! तिष्ठ तिष्ठ । न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

वृद्धः—ब्राह्मणि! न भेतव्यं न भेतव्यम् । पुत्रकाः! न भेतव्यम् ।

घटोत्कचः—(स्वगतम्) भोः! कष्टम् ।

जानामि सर्वत्र सदा च नाम
द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं
मातुर्नियोगादपनीतशङ्कम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणी—ननु विक्रोशामः

तृतीयः—भवति! कस्य वयं विक्रोशामः ? इदं हि शून्यं वनम् ।

वृद्धः—न तथा । शङ्के नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम् । पाण्डवास्तु शरणागतवत्सलाः ।

प्रथमः—भोस्तात! न तत्र पाण्डवाः इति मन्ये । आश्रमपरिपालनार्थं मध्यमं विहाय धौम्यस्याश्रमं गताः इति श्रुतं मया । स चापि वृकोदरः अस्यां वेलायां व्यायामपरिचर्यार्थं विप्रकृष्टदेशस्थः इति मन्ये ।

वृद्धः—हन्त निराशाः स्मः । (आलोच्य) भोः पुरुष! अस्त्यस्माकं मोक्षः ।

घटोत्कचः—मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः—कः समयः ।

घटोत्कचः—अस्ति मे तत्र भवती जननी । तयाहं आज्ञप्तः—'पुत्र, मम उपवासनिसर्गार्थं अस्मिन् वनप्रदेशे कश्चित् मानुषः परिमृग्य आनेतव्यः' इति । ततो मया आसादितो भवान् ।

पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।
बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ ४ ॥

वृद्धः—ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी—यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

द्वितीयः—पित्रोरनिष्टः मध्यमोऽहं कस्येदानीं प्रियः ।

घटोत्कचः—अहं प्रीतोऽस्मि शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः—

धन्योऽस्मि यद्गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।
बन्धुस्नेहाद्धि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ ५ ॥

घटोत्कचः—अहो स्वजनवात्सल्यम् अस्य ब्राह्मणबटोः ।

द्वितियः—भोः पुरुष ! एतस्मिन्वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि ।

घटोत्कचः—दृढव्यवसायिन् ! गम्यताम् । शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः—भोस्तात ! एष गच्छामि ।

(निष्क्रान्तः)

वृद्धः—हा हा परिमुषिताः स्मो भोः ! परिमुषिताः स्मः ।

यस्त्रिशृङ्गो मम त्वासीत् मनोज्ञोवंशपर्वतः ।
स मध्यशृङ्गभङ्गेन मनस्तपति मे भृशम् ॥ ६ ॥

हा पुत्र ! । कथं विनाशं यास्यसि ! (रुदति) ।

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किन्नु खलु करिष्ये । भवतु, उच्चैः शब्दापयामि । भो भो मध्यम ! शीघ्रमागच्छ ।

भीमसेनः—(प्रविश्य स्वगतम्) भो ! को नु खलु एतस्मिन् वनान्तरे मम व्यायामविघ्नम् उत्पाद्य मध्यम ! मध्यम ! इति मां

शब्दापयति। (परिक्रम्य अवलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः (प्रकाशम्) भोः! प्राप्तोऽस्मि।

घटोत्कचः—(विलोक्य) न खलु अयं ब्राह्मणवटुः! भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि।

भीमसेनः—अतः खल्वहं प्राप्तः।

घटोत्कचः—किं भवानपि मध्यमः।

भीमसेनः—न तावदपरः।

मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः।
मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र! भ्रातृणामपि मध्यमः ॥ ७ ॥

घटोत्कचः—भवितव्यम्।

वृद्धः—(स्वगतम्)

मध्यमस्त्विति सम्प्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यमः।
अस्मान् मोक्तुमिहायातो दर्पान्मृत्योरिवोत्थितः ॥ ८ ॥

(भीममुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम्।

भीमसेनः—न भेतव्यम् न भेतव्यम्। मध्यमोऽहं अभिवादये।

वृद्धः—वायुरिव दीर्घायुर्भव।

भीमः—अनुगृहीतोऽस्मि। कुतो भयमार्यस्य।

वृद्धः—ससुतपरिजनं मामेषः हन्तुकामोऽभ्युपैति।

द्वितीयः—(प्रविश्य) भोः पुरुष! प्राप्तोऽस्मि।

घटोत्कचः—प्राप्तवान् खल्वसि। इत इतः।

भीमसेनः—भोः पुरुष! किमर्थं ब्राह्मणं परासयसि। मुच्यतां द्विजसत्तमः।

घटोत्कचः—न मुच्यते।

मुच्यतामिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता।

न मुच्यते तथाह्येष गृहीतो मातुराज्ञया ॥ ९ ॥

भीमसेनः—(आत्मगतम्) कस्यपुत्रेणानेन भवितव्यम् ।

भ्रातॄणां मम सर्वेषां कोऽयं भो गुणतस्करः ।
दृष्ट्वैतद्बालशौण्डीर्यं सौभद्रस्य स्मराम्यहम् ॥ १० ॥

(प्रकाशम्)

भोः पुरुष! का नाम भवतो माता ।

घटोत्कचः—हिडिम्बानाम राक्षसी ।

भीमसेनः—(आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो ह्यस्य गर्वः । (प्रकाशम्) भोः ब्राह्मण! गृह्यतां तव पुत्रः । वयमेवैनमनुगमिष्यामः ।

द्वितीयः—मा मा भवानेवम् ।

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।
युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥ ११ ॥

भीमसेनः—आर्य! मा मैवम् । क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम् । पूज्यतमः खलु ब्राह्मणः । तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि ।

घटोत्कचः—(आत्मगतम्) एवं क्षत्रियोऽयम् । तेन गर्वः । भवतु, इममेव हत्वा नेष्यामि । (प्रकाशम्) अथ केनायं वारितः ।

भीमसेनः—मया ।

घटोत्कचः—किं त्वया । तेन भवानेवागच्छतु ।

भीमसेनः—एवम्, अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति बलात्कारेण मां नय ॥

घटोत्कचः—भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीमसेनः—

शपामि सत्येन भयं न जाने
ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे।
किं रूपमेतद् वद भद्र! तस्य
गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥ १२ ॥

घटोत्कचः—एष ते भयमुपदिशामि गृह्यतामायुधम् ।

भीमसेनः—आयुधमिति। गृहीतमेतत् । (बाहुंप्रसारयति)

घटोत्कचः—कथमिव।

भीमसेनः—

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः।
अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥ १३ ॥

घटोत्कचः—इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीमसेनः—अथ कोऽयं भीमो नाम।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
एतेषु कथ्यतां भद्र! केन ते सदृशः पिता ॥ १४ ॥

घटोत्कचः—सर्वैः ।

भीमसेनः—धिगनृतम् ।

घटोत्कचः—कथं कथम् । अनृतामित्याह । क्षिपति मे गुरुम् । भवतु, इमं स्थूल वृक्षमुत्पाट्य प्रहरामि । (उत्पाट्य प्रहरति) । कथमनेन न शक्यते हन्तुम् । किन्नु खलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतद् गिरिकूटमुत्पाट्य प्रहरामि। (प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम्। किमिदानीं करिष्ये । अतिक्रामति खलु मातुराहारकालः । भवतु, भोः पुरुष! पूर्वसमयं स्मर ।

भीमसेनः—समय इति । एष स्मरामि । गच्छाग्रतः ।

(उभौ परिक्रामतः)

वृद्धः—पुत्रकाः! किं कुर्मः । अयं गच्छति वृकोदरः ।

(स्ववासस्थानमासाद्य)

घटोत्कचः—इह तिष्ठ । त्वदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीमसेनः—बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः—(उपसृत्य) अम्ब! अभिवादये घटोत्कचोऽहम् । चिराभिलषितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा—जात! चिरं जीव । कीदृशो मानुष आनीतः ।

घटोत्कचः—भवति! वाङ्मात्रेण मानुषो न वीर्येण ।

हिडिम्बा—किं ब्राह्मणः ।

घटोत्कचः—न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बा—अथवा स्थविरः ।

घटोत्कचः—न वृद्धः ।

हिडिम्बा—किं बालः ।

घटोत्कचः—न बालः ।

हिडिम्बा—यद्येवं पश्यामि तावदेनम् ।

(उभौ परिक्रामतः)

हिडिम्बा—(भीमं दृष्ट्वा) किमेष मानुष आनीतः ।

घटोत्कचः—भवति! कोऽयम् ।

हिडिम्बा—उन्मत्तक! दैवतं खल्वयम् ।

घटोत्कचः—आः कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बा—तव च मम च । (भीममुपसृत्य) जयतु आर्यपुत्रः ।

भीमसेनः—(विलोक्य) का पुनरियम् । अये देवी हिडिम्बा । हिडिम्बे! किमिदम् ॥

हिडिम्बा—(कर्णे) आर्यपुत्र! ईदृशमिव ।

भीमसेनः—जात्या राक्षसी । न समुदाचारेण ।

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।
जातकारुण्यया देवि! सन्तापो नाशितस्त्वया ॥ १५ ॥

हिडिम्बा—उन्मत्तक! अभिवादय पितरम् ।

घटोत्कचः—भोस्तात! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि ।

भीमसेनः—एह्येहि पुत्र! व्यतिक्रमकृतं कान्तमेव । (इति परिष्वज्य) धार्तराष्ट्रवनदावाग्निपुत्रापेक्षीणि पितृहृदयानि । पुत्र! अतिबलपराक्रमो भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—एवं, भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमसेनः—पुत्र! अभिवादयात्रभवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः—भगवन्! अभिवादये ।

वृद्धः—पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—भो वृकोदर! रक्षितमस्मत्कुलम् । गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः—गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

(निष्क्रान्तः सकलत्रपुत्रः केशवदासः).

हिडिम्बे! इतस्तावत् । वत्स! घटोत्कच! इतस्तावत् । तत्रभवन्तं केशवदासम् आश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः ।

यथा नदीनां प्रभवः समुद्रो
यथाहुतीनां प्रभवो हुताशः ।
यथेन्द्रियाणां प्रभवं मनोऽपि
तथा प्रभुर्नो भगवानुपेन्द्रः ॥ १६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे).

स्यमन्तकोपाख्यानम्

यदुकुले अनमित्रात् निघ्नः, निघ्नस्य प्रसेनसत्राजितौ पुत्रौ बभूवतुः। तस्य च सत्राजितस्य भगवान् आदित्यः सखा अभवत्। एकदा सत्राजितेन तुष्टः भास्वान् स्यमन्तकमणिं निजकण्ठादुन्मुच्य तस्मै दत्तवान् । स च तं स्यमन्तकाख्यं महामणिम् आत्मनिवेशने चक्रे। प्रतिदिनं तन्मणिः अष्टौ कनकभारान् स्रवति। तत्प्रभावाच्च सकलस्यैव राष्ट्रस्य उपसर्गा अनावृष्टिदुर्भिक्षादिभयं न भवति । अच्युतोऽपि तद्रत्नम् उग्रसेनस्य भूपतेः योग्यम् इति लिप्सांचक्रे। गोत्रभेदभयात् च शक्तोऽपि न जहार ॥

सत्राजितोऽपि अच्युतो मामेतत् याचिष्यत इति अवगतरत्नलोभः स्वभ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नं दत्तवान्। तत् च शुचिना ध्रियमाणम् अशेषसुवर्णस्रावादिकं गुणम् उत्पादयति । अन्यथा य एव धारयति तमेव हन्ति। असावपि प्रसेनः स्यमन्तकेन कण्ठासक्तेन अश्वमारुह्य अटव्यां मृगयाम् अगच्छत्। तत्र च सिंहाद्वधमवाप । साश्वं च तं निहत्य सिंहोऽपि अमलमणिरत्नं आस्याग्रेण आदाय गन्तुमुद्यतः ऋक्षाधिपतिना जाम्बवता दृष्टो घातितश्च। जाम्बवानपि तन्मणिरत्नमादाय स्वबिलं प्रविवेश। सुकुमारकसंज्ञाय बालकाय च क्रीडनकमकरोत् ॥

अनागच्छति च तस्मिन् प्रसेने "कृष्णो मणिरत्नमभिलषितवान्। न च प्राप्तवान्। नूनम् एतदस्य कर्म नान्येन प्रसेनो हन्यते।" इति अखिल एव यदुलोकः परस्परं कर्णाकर्ण्यकथयत् ॥

विदितलोकापवादः भगवान् यदुसैन्यपरिवारः प्रसेनाश्वपदवीम् अनुससार। सिंहेन निहतं प्रसेनं दृष्ट्वा सिंहपदम् अनुसृत्य ऋक्षविनिहतं सिंहमपि अल्पे भूमिभागे दृष्ट्वा ऋक्षस्यापि पदानि अनुययौ। गिरितटे च सकलं यादवसैन्यम् अवस्थाप्य तत्पदानुसारी ऋक्षबिलं प्रविवेश। अर्धप्रविष्टश्च कुमारक्रीडनकीकृतं धात्रीहस्ते तेजोभिर्जाज्वल्यमानं स्यमन्तकं ददर्श। तं च स्यमन्तकाभिलाषचक्षुषम् अपूर्वं पुरुषमागतं अवेक्ष्य धात्री "त्राहि त्राहि इति व्याजहार। तदार्तनादश्रवणानन्तरं अमर्षपूर्णहृदयः स जाम्बवान् आजगाम। तयोश्च परस्परं युध्यतोः द्वयोः युद्धम् एकविंशतिदिनानि अभवत्। ते च यदुसैनिकाः तत्र सप्ताष्टदिनानि तन्निष्क्रान्तिम् उदीक्ष्य द्वारकामागताः 'हतः कृष्णः' इति कथयामासुः। तद्बान्धवाश्च तत्कालोचितम् अखिलम् उपरतक्रियाकलापं चक्रुः ॥

बान्धवैः कृतोपरतक्रियाकलापेन पुष्टिभूतः कृष्णः जाम्बवन्तं निर्जित्य तन्मणिं जाम्बवतीं नाम कन्यां च स्वीकृत्य द्वारकामाजगाम। यथानुभूतम् अशेषयादवसमाजे यथावदाचचक्षे। स्यमन्तकं च सत्राजिताय दत्वा मिथ्याभिशस्तिविशुद्धिम् अवाप ॥

सत्राजितोऽपि 'मया अस्य अभूतमलिनम् आरोपितम्' इति जातसन्त्रासः स्वसुतां सत्यभामां भगवते भार्यां ददौ। तां च अक्रूर कृतवर्मशतधन्वप्रमुखाः यादवाः पूर्वं वरयामासुः। ततः तत्प्रदानात् अवज्ञातमात्मानं मन्यमानाः सत्राजिते वैरानुबन्धं चक्रुः ॥

एकदा वारणावतं गते कृष्णे क्षिप्रमेव सत्राजितं शतधन्वा जघान। मणिरत्नं च आददे। पितृवधामर्षपूर्णा सत्यभामा शीघ्रं स्यन्दनारूढा वारणावतं गत्वा भगवते तत्सर्वं न्यवेदयत्। तया च "यदत्रयुक्तं तत्क्रियतां" इति उक्तः कृष्णः द्वारकाम् अभ्येत्य बलरामं एकान्ते प्राह। "मृगयागतं प्रसेनमटव्यां मृगपतिर्जघान। सत्राजितोऽपि अधुना शतधन्वना निधनं प्रापितः। तदुभयविनाशात् तन्मणिरत्नमावाभ्यां सामान्यं भविष्यति। तदुत्तिष्ठ। आरुह्यतां रथः। शतधनुर्निधनाय उद्यमं कुरु"। इति अभिहितः तथेति समन्विच्छितवान्॥

कृतोद्योगौ चैतौ दृष्ट्वा शतधनुः अक्रूरे तन्मणिं न्यासं कृत्वा अतुलवेगां शतयोजनवाहिनीं वडवामारुह्य अपाक्रान्तः। बलदेववासुदेवौ तमनुप्रयातौ। सा च वडवा शतयोजनप्रमाणं मार्गमतीत्य पुनरपि वाह्यमाना मिथिलावनोद्देशे प्राणानुत्ससर्ज। शतधनुरपि तां परित्यज्य पदातिरेव अद्रवत्। कृष्णोऽपि बलभद्रमाह। "तावदत्रैव स्यन्दने भवता स्थेयम्। अहम् अधमाचारमेनम् पदातिनम् अनुगम्य यावद्धातयामि। अत्र हि भूभागे दृष्टदोषाः हयाः। न एते अश्वाः भवता इमं भूमिभागम् उल्लङ्घ्य नेयाः"। तथेत्युक्तो बलभद्रः रथ एव तस्थौ। कृष्णोऽपि द्विक्रोशमात्रं भूमिभागमनुसृत्य दूरस्थः एव चक्रं क्षिप्त्वा शतधनुषः शिरश्चिच्छेद। तच्छरीराम्बरादिषु बहुप्रकारम् अन्विष्यन्नपि स्यमन्तकमणिं नावाप। बलभद्रं च उपगम्य आह। "वृथैव अस्माभिर्घातितः शतधनुः। अखिलजगत्सारभूतमणिरत्नं न प्राप्तम्"। इत्याकर्ण्य उद्भूतकोपः बलभद्रः वासुदेवमाह। "धिक्त्वां यस्त्वं अर्थलिप्सुः। तदयं पन्थाः स्वेच्छया गम्यताम्। न मे द्वारकया न बन्धुभिः कार्यम्। अलम् एभिः ममाग्रतोऽलीकशपथैः"। इत्याक्षिप्य विदेहपुरीं प्रविवेश। तत्रैव च तस्थौ। वासुदेवोऽपि द्वारकामाजगाम॥

वर्षत्रयान्ते च उग्रसेनप्रभृतिभिः यादवैः "न तद्रत्नं कृष्णेन अपहृतं" इति अवगन्तृभिः विदेहपुरीं गत्वा बलदेवः सान्त्वयित्वा द्वारकामानीतः । अक्रूरोऽपि उत्तममणिसमुद्भूतसुवर्णध्यानपरः सततं यज्ञानीजे द्विषष्टिवर्षाणि । एवं तन्मणिप्रभावात् तत्र उपसर्गदुर्भिक्षमरकादिकं नाभूत् । अथाक्रूरः स्वपक्षीयैः भोजैस्सह द्वारकामपहाय अपक्रान्तः । तदारभ्य तत्र अनावृष्टिमरकाद्युपद्रवाः बभूवुः । तस्य पुनरागमने उपद्रवः शशाम । कृष्णश्च चिन्तयमास । "नूनमस्य सकाशे स महामणिस्तिष्ठति । तस्य हि एवं विधाः प्रभावाः श्रूयन्ते । अयमपि यज्ञादनन्तरं यज्ञान्तरं यजति । स्वल्पोपादानं च अस्य । असंशयम् अत्र असौ वरमणिः तिष्ठति" इति ॥

एवं कृताध्यवसायः अन्यत्प्रयोजनमुद्दिश्य सकलयादवसमाजम् आत्मगेहे एव अचीकरत् । अत्र च उपविष्टेषु अखिलेषु यादवेषु प्रसङ्गागतपरिहासकथाम् अक्रूरेण सह कृत्वा जनार्दनः तमक्रूरमाह । "दानपते, जानीम एव वयं यथा शतधन्वना तदिदम् अखिलजगत्सारभूतं स्यमन्तकरत्नं समर्पितं भवतः सकाशे तिष्ठतीति । तिष्ठतु । सर्व एव वयं तत्प्रभावफलभुजः । किन्तु एष बलभद्रः अस्मानाशङ्कितवान् । तदस्मत्प्रीतये दर्शय" इति अभिहितः अक्रूरः अन्यथावचनं न क्षेममिति सञ्चिन्त्य तम् अखिलजगत्कारणभूतं नारायणमाह । "भगवन्, मम एतत्स्यमन्तकरत्नं शतधनुषा समर्पितम् । अपयाते च तस्मिन् अद्य श्वः परश्वो वा भगवान् मां याचिष्यतीति कृतमतिः अतिकष्टेन एतावत्कालम् अधारयम् । अस्य च धारणक्लेशेन अहम् अशेषोपभोगेषु असङ्गिमानसः न वेद्मि स्वसुखकलामपि । तदिदं स्यमन्तकरत्नं गृह्यताम् । इच्छया यस्याभिमतं तस्य समर्प्यताम्" एवमभिधाय सः स्यमन्तकमणिं निष्क्राम्य तत्र यदुसमाजे मुमोच । मुक्तमात्रे च तेन

अतिक्रान्त्या तदखिलमास्थानम् उद्योतितम् । तमालोक्य ममायम् इति बलभद्रः सस्पृहोऽभवत् । ममेदं पितृधनं इत्यतीव सत्यभामा स्पृहयांचकार । बलसत्याननावलोकनात् कृष्णोऽपि आत्मानं चक्रान्तरावस्थितमिव मेने । सकलयादवसमक्षं च अक्रूरं प्राह । "एतद्धि मणिरत्नं आत्मसंशोधनाय एषां यदूनां दर्शितम् । एतच्च मम बलभद्रस्य सामान्यम् । पितृधनं च एतत् सत्यभामायाः । नान्यस्य । एतत् सर्वकालं शुचिना ब्रह्मचर्येण च ध्रियमाणम् अशेषराष्ट्रस्य उपकारकम् । अशुचिना ध्रियमाणम् आधारमेव हन्ति । अतोऽहं षोडशस्त्रीसहस्रपरिग्रहात् असमर्थोऽस्य धारणे । कथं चैतत् सत्यभामा स्वीकरोतु । आर्यबलभद्रेणापि मदिरापानाद्यशेषभोगपरित्यागः कथं कार्यः! तदलं । यदुलोकोऽयं बलभद्रः अहं सत्या च त्वां दानपते प्रार्थयामः । एतद्भवानेव धारयितुं समर्थः । त्वत्स्थं चास्य राष्ट्रस्योपकारकम् । तद्भवान् अशेषराष्ट्रस्य उपकारनिमित्तम् एतत् पूर्ववद्धारयतु । त्वया अन्यथा न वक्तव्यम्" इत्युक्तो दानपतिः तथेत्युक्त्वा जग्राह तन्महारत्नम् । ततः प्रभृति च अक्रूरः प्रकटेनैव अतितेजसा जाज्वल्यमानेन मणिना आत्मकण्ठासक्तेन आदित्यः इव चचार ॥

इत्येतां भगवतः मिथ्याभिशास्तिक्षालनां यः स्मरति न तस्य कदाचित् अल्पापि मिथ्याभिशस्तिः भवति । अखिलपापमोक्षं च अवाप्नोति ॥

महाराजमरणवर्णनम्

अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरं आहूय हूणान् हन्तुं अपरिमितबलानुयातं उत्तरापथं प्राहिणोत् । प्रयान्तं च तं देवो

हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च कैलास-प्रभाभासिनीं ककुभं भ्रातरि, तुषारशैलोपकण्ठेषु क्रीडन् मृगयां कति-पयानि अहानि बहिरेव व्यलम्बत । चकार च स्वल्पीयोभिरेव दिवसैः निःश्वापदानि अरण्यानि ॥

एकदा तु रात्र्याः तुरीये यामे प्रत्युषस्येव स्वप्ने दुर्निवारेण दव-हुतभुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव दावदहने समुत्सृज्य शावकान् आत्मानं पातयन्तीं सिंहीं अपश्यत् । प्रबुद्धस्य चास्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरदक्षि पस्पन्दे । अकारणादेव च अजायत गरीयसी दुःखा-सिका । किमिदमिति चिन्तया अवनमितवदनः चिक्रीड मृगयाम् ॥

आरोहति च सूर्ये मध्यमह्नः भवनमागत्य वेत्रपट्टिकाम् अधि-शयानः साशङ्क एव तस्थौ ॥

अथ दूरादेव लेखगर्भया चीरचीरिकया रचितमुण्डमालम् अन्त-र्गतेन शोकशिखिना अङ्गारतामिव नीयमानम्, कुरङ्गकनामानम् आया-न्तम् अद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च पूर्वनिमित्ताविर्भावितभीतिः अभिद्यत हृदयेन ॥

कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य लेखम् उपनिन्ये । तं च देवो हर्षः स्वयमेव आदाय अवाचयत् । "कुरङ्गक किं मान्द्यं तातस्य?" इति च अभ्यधात् । स चक्षुषा बाष्पजलबिन्दुभिः मुखेन स्खलाक्षरैः आचचक्षे "देव, दाहज्वरो महान्" इति । तच्चा-कर्ण्य सहसा सहस्रधेवास्य हृदयं पफाल । कृताचमनश्च जनयितुरा-युष्कामः आत्मपरिबर्हम् अशेषं ब्राह्मणसादकरोत् । अभुक्तः एव उच्चचाल । वेपमानहृदयश्च तुरङ्गमारुह्य एकाक्येव प्रावर्तत । तूष्णीं भूतेन च भूपाललोकेन अनुगम्यमानः बहुयोजनमध्वानं एकेनैवाह्ना समलङ्घयत् । सायाह्ने भण्डिप्रमुखेण राजपुत्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्य-मानोऽपि नाहारमकरोत् । बहलैव च निन्ये निशाम् ।

अन्यस्मिन्नहनि मध्यं दिने विगतजयशब्दम्, अस्तमिततूर्यनादम् उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, शून्यमिव, सुप्तमिव, विलक्षितमिव स्कन्धावारं समाससाद । क्रमेण राजद्वारं ययौ । तुरगादवतीर्णश्च अभ्यन्तरान्निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं सुषेणनामानं वैद्यकुमारमद्राक्षीत् । कृतनमस्कारं च तमप्राक्षीत्—"सुषेण, अस्ति तातस्य विशेषः, न वा?" इति । सोऽब्रवीत्—"नास्ति इदानीम् । यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा" इति । ततः मन्दं मन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च राजकुलं विवेश । बाष्पपरिप्लुतलोचनेन च पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणः अवाप तृतीयं कक्ष्यान्तरम् ॥

तत्र च अतिनिश्शब्दे धवलगृहे स्थितं आत्मीकृतं अस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, मुहुर्मुहुः "आर्यपुत्र स्वपिषि?" इति व्याहरन्त्या देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं, पितरमद्राक्षीत् ॥

दृष्ट्वा च अन्तकपुरवर्तिनमेव पितरम् अमन्यत । निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणमासीत् । अवधूतश्च धैर्येण, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन् न अविन्दत कर्तव्यम् ॥

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयम्, तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य भुजौ "एह्येहि" इति आह्वयन् शरीरार्धेन शयनादुदगात् । ससंभ्रमेण उपसृतं च एनं प्रेम्णा सुचिरम् आलिलिङ्ग । पस्पर्श च पुनःपुनः वेपथुमता पाणितलेन । क्षयक्षामकण्ठश्च अवादीत्—"वत्स, कृशोऽसि" इति । भण्डिस्तु अकथयत्—"देव, तृतीयमहः कृताहारस्यास्य अद्य" इति ॥

तच्छ्रुत्वा आयतं निश्वस्य उवाच—"वत्स, जानामि त्वां पितृप्रियम् अतिमृदुहृदयम् । अतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी ।

अतो नार्हसि आत्मानं शुचे दातुम्। उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम् अधिकतरम् अनेन युष्मदाधिना। निशितं शस्त्रमिव तक्ष्णोति मां त्वदीयः तनिमा। सुखं च राज्यं च वंशश्च प्राणाश्च त्वयि मे स्थिताः। यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम्। तदुत्तिष्ठ। कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः। कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोक्ष्ये पथ्यम्" इति। क्षणमात्रं च स्थित्वा पित्रा पुनराहारार्थम् आदिश्यमानः धवलगृहादवततार॥

राजपुरुषेणाधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम, अग्निमयानिव कतिचित्क-बलान् अगृह्णात्। अगृहीतताम्बूलः एव उत्ताम्यता मनसा सर्वान् वैद्यान् आहूय उपह्वरे "किं विधेयम् अधुना" इति पप्रच्छ। ते तु व्यज्ञापयन्—"देव, धैर्यमवलम्बस्व। कतिपयैरेव वासरैः पुनः स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरम्" इति। तेषां तु भिषजां मध्ये युवा अष्टादशवर्षदेशीयः, कुलक्रमागतः, गतः पारमायुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखोऽभूत्। पृष्टश्च राजसूनुना "सखे, रसायन, कथय तथ्यं" इति। सोऽब्रवीत्—"देव, श्वः प्रभाते यथावस्थितम् आवेदयितास्मि" इति। तदाकर्ण्य वाङ्निमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिली-चकार॥

गतेषु च भिषक्षु क्षतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपमेव पुन-रारुरोह। तत्र च दाहग्रस्तस्य पितुः आलापान् अनवरतम् आकर्णयन् दूयमानहृदयः दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशामनैषीत्॥

उषसि च अवतीर्य चरणाभ्यामेव स्वमन्दिरम् आजगाम। तत्र च त्वरमाणो भ्रातुरागमनार्थम् उपर्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् उष्ट्रपालान् प्राहिणोत्। प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतम् प्रतिकर्म नाग्रहीत्। अग्रतः स्थितानां राजपुत्रयूनां विमनसां "रसायनो

रसायनः" "इति जल्पितम् अव्यक्तम् अश्रौषीत् । किं रसायनः" इति पृष्टाश्च ते सर्वे सममेव तूष्णीं बभूवुः । भूयोभूयश्च अनुबध्यमानाः, "देव, पावकं प्रविष्टः" इति दुःखेन आचचक्षिरे । तच्च श्रुत्वा प्लुष्ट इव अन्तस्तापेन सद्यो विवर्णताम् अगात् । दुःखार्तश्च न जगाम राजसद्म । समुत्ससर्ज च सर्वकार्याणि । शयनीये निपत्य महोत्पात-दूयमानः कथमपि निनाय निशाम् ॥

अन्यस्मिन्नहनि, समीपमस्य राजभवनात्, "क्व कुमारः? क्व कुमारः? इति प्रतिपुरुषं पृच्छन्ती वेलेति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम । उपसृत्य च "देव, परित्रायस्व परित्रायस्व । जीवत्येव भर्तरि किमप्यध्यवासितं देव्या" इति विज्ञापितवती । ततः तदाकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, अप्रतिपत्तिरासीत् । उत्थाय च त्वरमाणो अन्तःपुरमगात् । तत्र च निर्यान्तीम्, दत्तसर्वस्वापतेयाम्, गृहीतमरणप्रसाधनाम्, मातरं ददर्श ॥

दूरादेव बाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात् । "अम्ब, त्वमपि मां मन्दपुण्यं परित्यजसि । प्रसीद । निवर्तस्व" इति अभिदधान एव चरणयोः न्यपतत् । देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति कनीयसि प्रेयसि तनये कृतप्रयत्नापि निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम् । दूयमानमनसा च "हा! वत्स, विश्रान्तभागधेयया न दृष्टोऽसि" इति ज्येष्ठं तनयं स्मरन्ती, "अनाथा जाता" इति श्वशुरकुलवर्तिनीं दुहितरम् अनुशोचन्ती अतिचिरं प्रारोदीत् ॥

प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहम् उत्थापयामास सुतम् । हस्तेन चास्य प्ररुदितस्य क्षरन्तीं दृष्टिमुन्ममार्ज । अवादीत् च "वत्स नासि न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा । अस्मिंश्च समये त्वां न पश्यति दृष्टिः । किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केसरिणः इव केसरिणीम् गृहिणीम् । वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता

कथमन्यथा कुर्यात् । मर्तुम् अविधवैव वाञ्छामि । न च शक्नोमि दग्धस्य भर्तुः आर्यपुत्ररहिता रतिरिव निरर्थकान् प्रलापान् कर्तुम् । मरणाच्च मे जीवितमेव अस्मिन् समये साहसम् । वत्स, विश्वस्तानां यशसा स्थातुमिच्छामि लोके, न वपुषा । तदहमेव त्वां प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन कदर्थनीयास्मि " इति ॥

स तु कृतनिश्चयां च तां ज्ञात्वा, कुलयोषिदुचितां च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियाम्, तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत् । देव्यपि परिष्वज्य समाघ्राय च शिरसि निर्गत्य चरणाभ्यामेव अन्तःपुरात्, सरस्वतीतीरं ययौ । तत्र च भगवन्तं चित्रभानुं प्राविशत् । इतरोऽपि मातृमरणविह्वलः पितुः पार्श्वं प्रायात् । अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं जनयितारम् । आश्लिष्यास्य पादपद्मौ, चिरं रुरोद ॥

राजा तु तं अविरतरुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैरवादीत् । " पुत्र, नार्हस्येवं भवितुम् । भवाद्विधाः न हि अमहासत्वाः । सत्त्ववतां च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः क्व भवान्, क्व वैक्लव्यम् कुलप्रदीपोऽसि । उह्यतां राज्यभारः निगृह्यतां चापलम् । " इत्येवं वदन्नेव अपुनरुन्मीलनाय निमिमील राजसिंहो लोचने । हुताशसंस्क्रियया च यशःशेषतामानीयत ॥

देवमपि हर्षं पितृशोकविह्वलीकृतम्, सर्वासु क्रियासु विमुखम्, संसारासारत्वकथनकुशलाः ब्रह्मवादिनः, शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिकाः पर्यवारयन् । अनुनीयमानश्च तैः कथं कथमपि आहारादिकासु क्रियासु भ्रातृंगतहृदयश्च तस्यागमनम् उदीक्षमाणः अतिष्ठत् ॥

गुरोरनुशासनम्.

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यंवद । धर्मंचर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देव पितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ॥

यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥

एष आदेशः । एष उपदेशः । एतदनुशासनम् ॥

———

रामकथासङ्ग्रहः.

संपृक्तौ—ಕೂಡಿಕೊಂಡಿರುವ. **सम्+√ पृच्** ವಿನ ಭೂತ ಕೃದ್ವಾಚಿ (Past Participle). **प्रतिपत्तये**—ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕಾಗಿ, **वाक् च अर्थः च वागर्थौ ; वागर्थयोः प्रतिपत्तिः, तस्यै । पितरौ–माता च पिता च** ಏಕಶೇಷವೃತ್ತಿ. **पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती ; पार्वती च परमेश्वरश्च- पा . . . रौ.**

Sloka 1. **तस्य**—ಇಲ್ಲಿ ದಶರಥನನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಿಸಿ ಹೇಳಿದೆ. **पाकशासनस्य तेज इव तेजो यस्य सः–पा . . जाः ; तस्य अनूनर्द्धेः**—ಬಹಳ ಸಂಪತ್ತುಳ್ಳ **न ऊनं ऋद्धिः ; यस्य सः, तस्य. शरदामयुतं**—ಹತ್ತು ಸಾವಿರ ವರ್ಷಗಳು. **अयुतं**—ಹತ್ತುಸಾವಿರ.

,, 2. **ऋणनिर्मोक्षसाधनम्**—ಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಇರುವ ಪಿತೃಋಣವು ಪುತ್ರನನ್ನು ಪಡೆದ ಹೊರತು ಹೋಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂಬ ನಂಬಿಕೆ ಇರುವುದರಿಂದ ಪುತ್ರನಿಗೆ ಈ ವಿಶೇಷಣವನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿದ್ದಾನೆ. **शोकतमोपहम्. शोक एव तमः, तदपहन्तीति ; तम्.**

,, 3. **जितात्मानः**—ಋಷಿಗಳು. **पुत्रीयाम् इष्टिं**—ಪುತ್ರನಿಮಿತ್ತವಾದ ಯಾಗವನ್ನು.

,, 4. **काम्यस्य कर्मणः अन्ते**—ಯಜ್ಞಗಳು ಕಾಮ್ಯಕರ್ಮಗಳೆಂದು ಭಾವನೆ. ಅದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಯಜ್ಞಕ್ಕೆ ಆ ಸಂಕೇತವನ್ನುಪಯೋಗಿಸಿರುವುದು. **ऋत्विजां विस्मयेन सह**—ಯಾಜ್ಞಿಕರ ಆಶ್ಚರ್ಯದೊಡನೆ, ಎಂದರೆ, ಅವರಿಗೂ ಆಶ್ಚರ್ಯವನ್ನುಂಟುಮಾಡುವಂತೆ. **सह+ ऋत्विजाम्**=ಇಲ್ಲಿ ಸಂಧಿ ನಿಯಮವನ್ನು ನೆನಸಿಕೊಳ್ಳಿ.

,, 5. **दोर्भ्याम्**—ಎರಡು ಕೈಗಳಿಂದ. **आद्यस्य पुंसः**—ವಿಷ್ಣುವಿನ. **पयश्चरुं**—ಪಾಯಸಾನ್ನವನ್ನು **पयसि पक्वः चरुः ; तम् । दुःखेन वोढुं शक्यं दुर्वहम्.**

Sloka 6. वैष्णवं—विष्णोः इदम् ।

,, 7. ईश्वर—ಎಂದರೆ ದಶರಥನು. सुमित्रां संभावितां एच्छत्—ಸುಮಿತ್ರೆಯು ಉಳಿದಿಬ್ಬರಿಂದ ಸನ್ಮಾನಿತಳಾಗುವಳೆಂದು ತಿಳಿದಿದ್ದುದರಿಂದ ಅವಳಿಗೆ ಕೊಡಲಿಲ್ಲ.

,, 8. बहुज्ञस्य—ಸರ್ವಜ್ಞನಾದ ಪತಿಯ चित्तज्ञे ಮನಸ್ಸನ್ನು ತಿಳಿದಂಥಾ ಅವರಿಬ್ಬರೂ.

,, 9. तमोपहम्—तमः अपहन्तीति तम्. । तमस्—ಕ್ಲೇಶ; ಕತ್ತಲೆ.

,, 10. अभिरामेण वपुषा ಮನೋಹರವಾದ ಶರೀರವಿದ್ದದ್ದರಿಂದ रामನೆಂದು ನಾಮಕರಣ ಮಾಡಿದನು.

,, 11. प्रश्रयः—ವಿನಯವು.

,, 12. आराधिता विद्या—ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ ವಿದ್ಯೆಯು प्रबोध-विनयाविव—ತತ್ವಜ್ಞಾನ ಇಂದ್ರಿಯ ನಿಗ್ರಹಗಳನ್ನು ಕೊಡುವಂತೆ. यमौ—ಅವಳ ಮಕ್ಕಳು.

,, 13. अलं—ಹೆಚ್ಚಾಗಿ उद्योतयामासुः—उद्+√द्युत् ಎನ णिजन्त (causal) ದ ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಬ. ಬೆಳಕುಮಾಡಿದರು. ಸಾಧಾರಣವಾಗಿ 10ನೇ ಗಣದ ಧಾತುಗಳೂ, णिजन्त, सन्नन्त ರೂಪಗಳೂ ಲಿಟ್ ಲಕಾರದಲ್ಲಿ आम् ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನು ತೆಗದುಕೊಳ್ಳುವುದಲ್ಲದೆ भू, कृ ಅಥವಾ अस् ಧಾತುವಿನ ಲಿಟ್ ರೂಪಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತವೆ.

,, 15. कौशिकेन—कुशिकस्य अपत्यं पुमान्ः तेन. काकपक्षधरः ಮುಂಗುರುಳನ್ನು ಧರಿಸಿರುವಂಥಾ ರಾಮನು.

,, 16. लब्धवर्णभाक्—ಜ್ಞಾನಿಗಳನ್ನು ಸೇವಿಸತಕ್ಕಂಥಾ लब्धाः वर्णाः यैस्ते ल- . . . र्णाः; तान् भजत इति.

Sloka 17. न मम्लतुः—ಬಾಡಲಿಲ್ಲ (√म्लै). मणिकुट्टिमोचितौ - ಮಣಿಖಚಿತವಾದ ಭೂಮಿಗೆ ಯೋಗ್ಯರಾದ.

,, 19. अर्हणाम्—ಪೂಜಾರ್ಥವಾಗಿ.

,, 21. अपास्त—ಹೋಗಲಾಡಿಸಲ್ಪಟ್ಟ. सांयुगीनम्—ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂಥಾ. संयुगे साधुः तम्. वाग्यतस्य—ಮೌನಿಯಾದ ಮುನಿಯ. क्रममनतिक्रम्य यथाक्रमम्.

,, 22. संभृतक्रतुः—ಯಜ್ಞವನ್ನು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದ್ದಂಥಾವನು.

,, 23. यूपवति—ಯಜ್ಞದಲ್ಲಿ ‘ಯೂಪ’ವೆಂಬ ಸ್ತಂಭವನ್ನಿಡುವರು. ಅದರಿಂದ ಯಜ್ಞಕ್ಕೆ ಈ ಹೆಸರು. सति सप्तमि ಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಉದಾಹರಣೆ ಇದೆ. ಅದನ್ನು ತಿಳಿಯಿರಿ. इष्व . . कम् अस्यते अनेनेति असनम्: इषूणां असनम्: तस्य दर्शने उत्सुकं. कथयां बभूव—*Cf.* उद्यानया मासुः (13).

,, 25. संसदा—ಸಭೆಯಿಂದ. विस्म . . तः—ಆಶ್ಚರ್ಯದಿಂದ ಎವೆಯಿಕ್ಕದ ಕಣ್ಣುಗಳಿಂದ ನೋಡಲ್ಪಟ್ಟವನಾಗಿ. पेशलं–ಕೋಮಲವಾದ.

,, 26. सङ्गरः—ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ. ಈ ಪದದ ಇನ್ನೊಂದು ಸಾಧಾರಣಾರ್ಥ ವೇನೆಂಬುದನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತನ್ನಿ.

,, 27. को . . ये प्राहिणोत्—‘ಕಳುಹಿಸು’ ಎಂದರ್ಥವುಳ್ಳ ಕ್ರಿಯಾ ಪದಗಳೊಡನೆ ಸ್ಥಾನನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದರೆ ದ್ವಿತೀಯಾ ವಿಭಕ್ತಿಯೂ ಪುರುಷ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದರೆ ಚತುರ್ಥೀ ವಿಭಕ್ತಿಯೂ ಉಪಯೋಗಿಸಲ್ಪಡುತ್ತವೆ. भृत्य-भावि दृश्यताम्—ಸೇವಕ ಭಾವನೆಯುಳ್ಳದ್ದೆಂಬುದನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಡ ಬೇಕು. ಎಂದರೆ’ ಕನ್ಯಾ ಸ್ವೀಕಾರಮಾಡಿ ಕುಲವನ್ನುದ್ಧಾರಮಾಡ ಬೇಕೆಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

,, 28. उद्वहः—ವಂಶಜನು. पृथिव्याः अपत्यं स्त्री पार्थिवी: ताम्.

Sloka 29. **आत्मसंभवान् + तान्**—ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಧಿ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನೆನಪಿನಲ್ಲಿಡಿ. **आत्तरतिः**-ಸಂತೋಷಪಟ್ಟಂಥಾ ; **निवेश्य**-ವಿವಾಹಮಾಡಿ. ಸಾಧಾರಣವಾದ ಅರ್ಥವೇನು ?

,, 30. **पलित**—ಬಿಳಿಕೂದಲು. **पलितस्य छद्म ; तेन-प . . ना**

,, 32. **तत्संश्रुतौ—तेन संश्रुतौ.** ಕೊಡಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದ **उद्ववाम**—**उद्+√वम्** ನ ಲಿಟ್ ಪ್ರ. ಏ. ಕಾರಿದಳು. ಈ ಶ್ಲೋಕದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಯಾವುದಕ್ಕೆ ಹೋಲಿಕೆ ಇದೆಯೆಂಬುದನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

,, 33. **समाः**—ವರ್ಷಗಳು. **प्राव्राजयत्**—ಹೋಗುವಂತೆ ಮಾಡಿದಳು. **प्र+√व्रज्** ನ **णिजन्त** (causal) ರೂಪದ ಲಙ್ ಪ್ರ. ಏ. **वैधव्यैकफलां**—ತನ್ನ ಮಗನಾದ ಭರತನಿಗೆ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಕೊಡಿಸಬೇಕೆಂದೇ ರಾಮನನ್ನು ವನವಾಸಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದುದು. ಆದರೆ ಭರತನು ರಾಜ್ಯ ಸ್ವೀಕಾರ ಮಾಡದೆ ರಾಮನ ವನವಾಸ ಗಮನ ದುಃಖದಿಂದ ದಶರಥನು ಮರಣಹೊಂದಿದ್ದರಿಂದ ಕೈಕೇಯಿಯ ಪ್ರಯತ್ನವೆಲ್ಲವೂ ಅವಳಿಗೆ ವೈಧವ್ಯ ಫಲವನ್ನು ಮಾತ್ರ ತಂದಂತಾಯಿತು.

,, 35. **सीतालक्ष्मणसखः ;—सीतालक्ष्मणयोः सखा. सखि, राजन्** ಮತ್ತು **अहन्**—ಈ ಶಬ್ದಗಳು ತತ್ಪುರುಷ ಸಮಾಸಾಂತ್ಯದಲ್ಲಿ अ ಕಾರಾಂತವಾಗಿ ನಿಲ್ಲುತ್ತವೆ.

,, 37. **आमिषतां ययौ**—ಆಶೆಪಡುವ ವಸ್ತುವಾಗಿ ಆಯಿತು.

,, 38. **मौलैः**—ಕುಲಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಂದ ಆಪ್ತ ಮಂತ್ರಿಗಳ ಮೂಲಕ.

,, 40. **आश्रमालयैः**—ವನವಾಸಿಗಳಿಂದ **आश्रमे आलयः येषां ते ; तैः । उदश्रुः**—ಕಣ್ಣೀರುಬಿಡುತ್ತಾ.

,, 41. **स्वर्गतिः**—ಮರಣ. **निमन्त्रयां चक्रे**—ಆಹ್ವಾನಿಸಿದನು.

,, 45. **पञ्चवट्यां--पञ्चानां वटानां समाहारः ; तस्याम्. अनपोढस्थितिः**—ಬೇರೆಯಾಗದ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ. **न अपोढः स्थितिः यस्य सः.**

Sloka 46. **व्याली**—ಹೆಣ್ಣು ಸರ್ಪ. **मलयद्रुमं**—ಚಂದನ ವೃಕ್ಷವನ್ನು.

,, 47. **वृषस्यन्तीं**—ಕಾಮುಕಳಾದಂಥಾ. **वृषस्कन्धः**—ಎತ್ತರವಾದ ಹೆಗಲುಳ್ಳ ರಾಮನು.

,, 49. **वेला**—ಅಲೆ.

,, 52. **मञ्जुवादिनीं**—ಮನೋಹರವಾಗಿ ಮಾತನಾಡುವವಳನ್ನು. **विकृता**—ಮಾಯಾವಿನಿಯು.

,, 53. **विकृष्टासिः**—ಒರೆಯಿಂದ ಹೆರೆದ ಕತ್ತಿಯುಳ್ಳವನಾಗಿ **वैरूप्यस्य पौनरुक्त्यं; तेन**—ಮೊದಲೇ ವಿಕಾರ ರೂಪಿಯಾದ ಅವಳ ಕಿವಿ ಮೂಗುಗಳನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ ಮತ್ತೂ ವಿಕಾರ ರೂಪವುಳ್ಳವಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದನು. ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

,, 54. **पर्व**—ಬಿದುರಿನ ಗಂಟು.

,, 57. **दृप्तान्**—ಅಹಂಕಾರಿಗಳನ್ನು. **आशंसां**—ಆಶೆಯನ್ನು.

,, 58. **तावान्+च=तावांश्च**—ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಧಿನಿಯಮವನ್ನು ನೆನಪಿಗೆ ತನ್ನಿ. **आजौ**—ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ.

,, 59. **उत्कृत्ते**—ನಾಶಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟ.

,, 60. **प्रवृत्तिः**—ವಾರ್ತೆ.

,, 62. **दशरथप्रीतेरनृणं**—ದಶರಥನ ಸ್ನೇಹಿತನಾದ ಜಟಾಯುವು ಅವನ ಮಗನ ಪಕ್ಷದಲ್ಲಿ ಕಾದುದರಿಂದ ಆ ಸ್ನೇಹದ ಋಣವನ್ನು ಹರಿಸಿಕೊಂಡನೆಂದು ಭಾವ.

,, 63. **संस्थितः**—ಮರಣ ಹೊದಿದನು. (सं+√स्था).

,, 64. **व्यापत्तिः**—ಮರಣವು. **वव्रृतिरे**—ಮಾಡಿದರು. √वृत् ನ ಲಿಟ್ ಪ್ರ. ಬ.

Sloka 65. **निर्धूत**—ಬಿಡಲ್ಪಟ್ಟ. **मुमूर्छ**—ಬೆಳೆಯಿತು. (√**मुर्छ्**).

,, 68. **प्रवृत्तौ**—ಸಮಾಚಾರವು **उपलब्धायां** (**सत्यां**) ಇದು **सति-सप्तमी** ಗೆ ಉದಾಹರಣೆ. **निर्मम:**—ಅಹಂಕಾರವಿಲ್ಲದ ಅಥವಾ ನಿಸ್ಪೃಹನಾದ ಮನುಷ್ಯನು ಸಂಸಾರ ಸಾಗರವನ್ನು ಹೇಗೆ ಸುಲಭವಾಗಿ ದಾಟುತ್ತಾನೆಯೋ ಹಾಗೆ.

,, 70. **प्रत्युद्गतमिव**—ಎದುರಿಗೆ ಎದ್ದು ಬರುತ್ತದೆಯೋ ಎಂಬಂತೆ.

,, 71. **निर्वाप्य**—(**निस्**+√**वप्**) ತಿಳಿಸಿ, ಅರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು.

,, 72. **कृती**—ಕೃತಕೃತ್ಯನಾದ.

,, 73. **उदन्तं**—ವರ್ತಮಾನವನ್ನು. **परिक्षेपं**—ಸುತ್ತು. **परिखाल-घुम्**—ಕೋಟೆಯ ಕಂದಕದಷ್ಟು ಸುಲಭದ್ದನ್ನಾಗಿ.

,, 74. **अनुद्रुत:**—ಕೂಡಿದವನಾಗಿ **संबाधवर्तिभि:**=ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಹೋಗತಕ್ಕಂಥಾ.

,, 75. **निविष्टम्**—ಇದ್ದಂಥಾ.

,, 76. **प्रतिशुश्राव**—ಮಾತುಕೊಟ್ಟನು. **समारब्धा:**—ಕೈಗೊಂಡ, **फलं बध्नन्ति**—ಫಲವನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ.

,, 77. **प्लवंगै:**—ಕಪಿಗಳಿಂದ **शार्ङ्गिण: स्वप्नाय**—ವಿಷ್ಣುವಿನ ಶಯನಕ್ಕೋಸ್ಕರ. **रसतलात् उन्मग्नं शेषमिव**—ಪಾತಾಳದಿಂದ ಎದು ಬಂದ ಆದಿಶೇಷನಂತೆ ಇದ್ದಂಥಾ.

,, 78. **पिङ्गल**—ಹೊಂಬಣ್ಣ.

,, 82. **विलापाचार्यकं**—**विलापे आचार्यकं** (ಬೋಧಕತ್ವ) ಅಳುವುದನ್ನುಪದೇಶ ಮಾಡಿದನು, ಎಂದರೆ, ಅನೇಕ ರಾಕ್ಷಸರನ್ನು ಕೊಂದನು ಎಂದಭಿಪ್ರಾಯ.

,, 83. **नपर्यशेषयत्**—ಸ್ವಲ್ಪವನ್ನೂ ಉಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಎಂದರೆ, ಅವನನ್ನು ಸಂಹಾರಮಾಡಿದನು. ಇಲ್ಲಿರುವ ಹೋಲಿಕೆಗಳನ್ನು ಗಮನಿಸಿ.

Sloka 84. **स्वसुः तुल्यावस्थः कृतः**—ಶೂರ್ಪಣಖಿಗಾದಂತೆ ಅಂಗ ವಿಚ್ಛೇದನವಾಯಿತು ಎಂದರ್ಥ. **टङ्कच्छिन्नमनःशिलः**—**टङ्केन-छिन्ना मनःशिला यस्य सः** ಟಂಕವೆಂಬ ಅಸ್ತ್ರದಿಂದ ಹೊಡೆಯಲ್ಪಟ್ಟು ರಕ್ತವನ್ನು ಸುರಿಸುತ್ತಾ.

,, 85. **प्रियस्वप्नः**—ಇಷ್ಟನಿದ್ರೆಯುಳ್ಳ **प्रियः स्वप्नः यस्य सः इतीव**—ಹೀಗೆಂಬುವಂತೆ.

,, 86. **पेतुः**—√**पत्** ವಿನ ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಬ.

,, 88. **वरूथिनम्**—**वरूथः** (ರಥವು) **अस्यास्तीति; तम्. हरियुग्यं**—ಕೆಂಪು ಕುದರೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ. **युग्यं**—ರಥದ ಕುದರೆ.

,, 89. **चरितार्थमिवाभवत्**—ಸಫಲವಾದಂತೆ ಆಯಿತು. ಸರಿಯಾದ ಎದುರಾಳುಗಳಿಲ್ಲದೆ ಒಬ್ಬೊಬ್ಬರ ಪರಾಕ್ರಮವೂ ವ್ಯಕ್ತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಈಗ ಅವರ ಪರಾಕ್ರಮವು ಸಾಫಲ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿತು. ಎಂದರೆ, ಯುದ್ಧವು ಅಷ್ಟು ಜೋರಾಗಿ ನಡೆಯಿತೆಂದರ್ಥ.

,, 90. **निघ्नतोः**—ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆ ಮಾಡುತ್ತಿರುವಂಥಾ ಅವರಿಬ್ಬರ. **जय-संरम्भः**—ಜಯಾಕಾಂಕ್ಷೆಯು.

,, 91. **अयः शङ्कुचितां**—ಲೋಹದ ಮೊಳೆಗಳಿಂದ ಕೂಡಿರುವ. **शत-घ्नीं**—ಒಂದು ಗದಾವಿಶೇಷ. **कूटशाल्मलिः**—ಯಮನ ಪಟ್ಟಣದಲ್ಲಿ ತಪ್ಪುಮಾಡವರನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ಉಪಯೋಗಿಸುವ ಮುಳ್ಳುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಒಂದು ಹತ್ತಿ ಮರದ ಹೆಸರು

,, 93. **शल्यं**—ಬಾಣದ ಕೊನೆ.

,, 96. **संगमय्य**—ಸೇರಿಸಿ.

,, 97. **निस्तीर्य**—ಮುಗಿಸಿ. **समां वृत्ति**—ಧರ್ಮಾರ್ಥಕಾಮಗಳಲ್ಲಿಯೂ, ತನ್ನ ತಮ್ಮಂದಿರಲ್ಲಿಯೂ, ಸಹ ಯಾರಲ್ಲಿಯೂ ಪಕ್ಷಪಾತವಿಲ್ಲದೆ ಒಂದೇ ಸಮನಾಗಿ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದನು.

एकलव्योपाख्यानम्.

Sloka 1. **ततः**—ದ್ರೋಣಾಚಾರ್ಯರನ್ನು ಭೀಷ್ಮನು ಕರತಂದು ತನ್ನ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಅಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದನಂತರ. **द्विपदां**-ಮನುಷ್ಯರಲ್ಲಿ. **द्वौ पादौ येषां ते द्विपदः तेषाम्. ताञ्शिष्यान्-तान् + शिष्यान्** ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಧಿನಿಯಮವನ್ನು ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ತನ್ನಿ. **महेष्वासः** ಶ್ರೇಷ್ಠವಾದ ಬಿಲ್ಲುಗಾರನು. **ग्राहयामास**—√**ग्रह्** ವಿನ **णिजन्त** ರೂಪದ ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಏ.

,, 5. **ऐन्द्रिम्**—ಅರ್ಜುನನನ್ನು.

,, 8. **धनुर्वेदजिघृक्षवः**—ಧನುರ್ವಿದ್ಯೆಯನ್ನು ಕಲಿಯಬೇಕೆಂಬ ಅಪೇಕ್ಷೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿ **सामाजग्मुः**—**सं + आ + √गम्** ವಿನ ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಬ.

,, 10. **नैषादिः**—**निषादानां अयम् नैषादः नैषादस्य अपत्यम् पुमान् । अन्वेक्षया**—ದಾಕ್ಷಿಣ್ಯದಿಂದ.

,, 12. **परन्तपः**—**परान्** (ಶತ್ರುಗಳನ್ನು) **तपतीति । महीमयम्**-ಮಣ್ಣಿನಿಂದ ಕೂಡಿದ.

,, 13. **इष्वस्त्रे योगम् आतस्थे**-ಬಿಲ್ಲುಬಾಣಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸುವುದರಲ್ಲಿ ನಿರತನಾಗಿದ್ದನು. ಎಂದರೆ, ಬಾಣಪ್ರಯೋಗವನ್ನು ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದನು.

,, 14. **सन्धानम्**—ಸೇರಿಸುವುದು. **आप**—ಹೊಂದಿದನು. **√आप्** (ಹೊಂದು) ನ ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಏ.

,, 15. **विनिर्ययुः**—ಹೊರಗೆ ಸಂಚಾರಕ್ಕೆ ಹೋದರು. **वि + नि + √या** ವಿನ ಲಿಟ್. ಪ್ರ. ಬ.

,, 16. **यदृच्छया**—ಹಟಾತ್ತಾಗಿ. **चिकीर्षया**—**कर्तुं इच्छा चिकीर्षा; तया.**

,, 17. **जग्मिवान्** (**आसीत्**)—ಹೋಯಿತು.

Sloka 18. **मलदिग्ध**—ಕೆಸರಿನಿಂದ ಕೊಳೆಯಾದ. **भषन् + तस्थौ**, ಇಲ್ಲಿ ಸಂಧಿ ನಿಯಮವನ್ನು ತಿಳಿಯಿರಿ,

,, 19. **युगपद्यथा**—ಒಟ್ಟಿಗೆ ಬಿಟ್ಟರೆ ಹೇಗೋ ಹಾಗೆ.

,, 21. **शब्दवेधित्वं**—ಶಬ್ದವನ್ನು ತಿಳಿದು ಅಸ್ತ್ರಪ್ರಯೋಗ ಮಾಡುವಿಕೆ. ಮತ್ತಾರ್‍ಯರಿಗೆ ಈ ಶಕ್ತಿಯಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ತನ್ನಿ. **व्रीडिताः**—ಲಜ್ಜೆಯುಳ್ಳವರಾಗಿ.

,, 22. **राजन् + अस्यन्तं**—ಇಲ್ಲಿನ ಸಂಧಿಯ ನಿಯಮವೇನು ?

,, 23. **कस्य वा**—ಯಾರವನು ?

,, 27. **परिरभ्य**—ಅಪ್ಪಿಕೊಂಡು. **त्वद्विशिष्टः**—ನಿನ್ನನ್ನು ಮೀರಿದವನಾಗಿ.

,, 31. **जगाम शिरसा महीम्**—ಸಾಷ್ಟಾಂಗ ನಮಸ್ಕಾರ ಮಾಡಿದನು.

,, 33. **वेतनं**—ಗುರುದಕ್ಷಿಣೆಯು.

,, 36. **सत्ये नियतः**—ಸತ್ಯದಲ್ಲಿ ಗಮನವುಳ್ಳವನಾಗಿ. **विगतज्वरः**—ದುಃಖರಹಿತನಾಗಿ. **विगतःज्वरः यस्यसः.**

मध्यमव्यायोगः.

Sloka 1. ಇದು ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕ. ಹೀಗೆ ಪ್ರತಿ ನಾಟಕದ ಆದಿಯಲ್ಲಿಯೂ ದೇವಸ್ತುತಿರೂಪವಾದ ಮಂಗಳ ಶ್ಲೋಕಗಳಿರುತ್ತವೆ.

असुरवधूहृदयावसादः—**अवसादः**—ಕುಗ್ಗಿರುವುದು. **कुवलयामलखड्गनीलः**—ಕನ್ನೈದಲೆಯಷ್ಟು ನಿರ್ಮಲವಾಗಿರುವ ಖಡ್ಗದಂತೆ ಕಪ್ಪಾಗಿರುವ. **प्रोद्यतः (सन्)**—ಎತ್ತಲ್ಪಟ್ಟದ್ದಾಗಿ. **अम्बरसागरस्य**—ಆಕಾಶವೆಂಬ ಸಾಗರದ. **वैढूर्यसङ्क्रमइव**—ವೈಢೂರ್ಯದ ಮೆಟ್ಟಲಿನಂತೆ ಇರುವ. **विज्ञापनव्यग्रे**—**व्यग्रः**—ಮನಸ್ಸುಳ್ಳವನಾಗಿ

ರೂಪ. नेपथ्ये — ಪರದೆಯಿಂದ. वि | √त्रस् ಇದ णिजन्त ದ ಲುಙ್. ಪ್ರ. ಪು. ನಾಟಕ ಕಥಾವಸ್ತುವಿಗೆ ಅಂಕುರಾರ್ಪಣವಾದ್ದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ स्थापना ಅಥವಾ प्रस्तावना ಎಂದು ಹೆಸರು. ಇದು ಪೀಠಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

Sloka 2. **कलभदशनदंष्ट्रः** — ಆನೆಮರಿಯ ಕೋರೆದಾಡೆಗಳಂತೆ ಹಲ್ಲುಗಳುಳ್ಳ. **कलभदशनौ इव दंष्ट्रे यस्यसः । लाङ्गलाकारनासः** — **लाङ्गलं**- ನೇಗಲು. **जीमूतः** — ಮೇಘ.

,, 3. **नियोगात्** — ಅಪ್ಪಣೆಯಿಂದ. **विप्रकृष्टदेशस्थः** — ಆಶ್ರಮದಿಂದ ದೂರದಲ್ಲಿ. **विप्रकृष्टे देशे तिष्ठतीति । समयतः** — ಒಪ್ಪಂದದ ಮೇಲೆ. **निसर्गार्थे** — ಹೋಗುವುದಕ್ಕೆ, ಮುಗಿಯುವುದಕ್ಕೆ. **परिमृग्य** — ಹುಡುಕಿ. **अनिष्टः** — ಇಷ್ಟವಿಲ್ಲದವನು, ಬೇಕಿಲ್ಲದವನು.

,, 5. **बन्धुस्नेहात् . . . . . दुर्लभः** — ಮಹತ್ತರವಾದ ಬಂಧುಸ್ನೇಹದ ದೆಸೆಯಿಂದ (ಬಂಧುಗಳಿಗೋಸ್ಕರ) ಕಾಲಸ್ನೇಹವನ್ನು ಮಾಡುವ, (ಮರಣ ಹೊಂದುವ), ಸಂಭವವು ಅತಿವಿರಳ. **जलाशय** — ಕೊಳ. **प्रकल्पितपरलोकस्य** — ಪರಲೋಕಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ಸಿದ್ಧನಾಗಿರುವ. **प्रकल्पित्तः परलोकः यस्यसः ; तस्य. परिमुषिताः** — ದರೋಡೆ ಮಾಡಲ್ಪಟ್ಟವು.

,, 7. **अवध्यानां** — ಪಾಂಡರೆಂದರ್ಥ.

,, 8. **परास्यसि** — परा + √अस् — ಹಿಂಸಿಸು. **विनिमातुम्** — ಬದಲಾಯಿಸುವುದಕ್ಕೆ. **भीतानामायुधम् गृहीतम्** — ಭಯವುಳ್ಳವರು ಆಯುಧವನ್ನು ಹಿಡಿದು ಯುದ್ಧಮಾಡಬೇಕೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರವಿರುವುದರಿಂದ ನೀನು ಭೀತನಾದವನಾದವನಾದರೆ ಆಯುಧವನ್ನು ಹಿಡಿದು ನನ್ನೊಡನೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಬಾ ಎಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

,, 13. **उपपन्नं** — ತಕ್ಕುದ್ದು. **क्षिपति मे गुरुम्** — **भवान्** ಎಂಬ ಪದವನ್ನು ಅಧ್ಯಾಹಾರ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಿ. **गिरिकूटम्** — ಬೆಟ್ಟದ ಶಿಖರವನು

ईदृशमिव—ಇದು ಮಾಳವ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮಾತು. ಕವಿಯು ಹೇಳುವ ಮಾತೇನೆಂಬುದು ನಮಗೆ ಗೊತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ಊಹಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. "ನಿನ್ನನ್ನು ಬರಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದಕ್ಕೆ ಹೀಗೆ ಮಾಡಿದೆ; ಮನುಷ್ಯ ಹಿಂಸೆಗೋಸ್ಕರವಲ್ಲ" ಎಂದು ಹೇಳಿದ ಹಾಗೆ ಊಹಿಸಬಹುದು. ಅದರಿಂದಲೇ ಬೇಡುತ್ತಾನೆ. '**जात्या राक्षसी । न समुदाचारेण**—ಎಂದು ಹೇಳುವನು. **समुदाचार** ವೆಂದರೆ ಒಳ್ಳೇ ನಡತೆ, 'ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸಿಯಾದಾಗ್ಯೂ, ನಡತೆಯಲ್ಲಿ ಹಾಗಲ್ಲ.' ಆ ಕೂಡಲೇ ಅವಳ ಹಿಂದಿನ ನಡತೆಯು ಜ್ಞಾಪಕಕ್ಕೆ ಬರುತ್ತದೆ. ಹಿಡಿಂಬನ ವನದಲ್ಲಿ ತಾನೂ, ತನ್ನವರೂ, ಅವಳಿಂದ ಪಡೆದ ಸನ್ಮಾನವನ್ನು ಸ್ಮರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಆಗುತ್ತದೆ.

Sloka 16. **गहने वने**—ದಟ್ಟವಾದ ಕಾಡಿನಲ್ಲಿ. **धार्तराष्ट्रवनदावाग्निः**—ಕೌರವರೆಂಬ ವನಕ್ಕೆ ಕಾಡುಗಿಚ್ಚಿನೋಪಾದಿಯಲ್ಲಿರುವ. **धृतराष्ट्रस्य अपत्यानि पुमांसः धार्तराष्ट्राः ; त एव वनं ; तस्य दावाग्निः. पुत्रचापल्यम्**—ಮಗನ ಅವಿವೇಕವನ್ನು ಅಥವಾ ದುಡುಕನ್ನು. **व्यतिक्रमकृतं**—ವಿಪರೀತವಾಗಿ ನಡೆದದ್ದು. **क्षान्तमेव**—ನಮಗೆ ಸಿಟ್ಟು ಬಾರದಲ್ಲೇ, ಮಗನಪರಾಕ್ರಮಾತಿಶಯಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಲು ಅವಕಾಶವಾದ್ದರಿಂದ. **गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय**—ಕನ್ನಡದಲ್ಲಿ 'ಹೋಗಿ ಬನ್ನಿ'. ಎಂಬುವಂತೆ. **सम्भावयिष्यामः**—(ಅನುಸರಿಸಿ ಹೋಗುವುದರಿಂದ) ಮನ್ನಣೆ ಮಾಡೋಣ.

स्यमन्तकोपाख्यानम्.

कनकभारान्—ಎಪ್ಪತ್ತೆಂಟು ಚಿನ್ನಕ್ಕೆ **भार** ವೆಂದು ಹೆಸರು. **स्रवति** (√स्रु) ಹೊರಡಿಸುತ್ತದೆ. ಯಾವಾಗಲೂ ಆಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ದೇಶಮಾಡುವುದಕ್ಕೆ ಇಲ್ಲಿ ವರ್ತಮಾನಕಾಲರೂಪವನ್ನು ಹೇಳಿದೆ. **उपसर्गाः**—ಕೇಡುಗಳು. **लिप्सां**—ಹೊಂದುವ ಇಚ್ಛೆಯನ್ನು; √लभ् ನ **सन्नन्त** (Desiderative) ರೂಪ. **गोत्रभेदभयात्**—ಸ್ವಂತ ಜನರಲ್ಲಿ ಕಲಹವು ಹುಟ್ಟುತ್ತೆಂಬ ಭಯದಿಂದ. **जहार**—√हृ ನ ಲಿಟ್

ಪ್ರ. ಏ. **कर्णाकर्ण्यकथयत्**—ಕಿವಿಯಿಂದ ಕಿವಿಗೆ ಪಿಸುಗುಟ್ಟಿದರು. **क्रीडनकः**—ಆಟದಸಾಮಾನು. **व्याजहार**—ಕೂಗಿಕೊಂಡಳು. **अमर्षपूर्णहृदयः**—अमर्षेण पूर्णं हृदयं यस्य सः. **निष्क्रान्तिम्**—ಹಿಂತಿರುಗಿಬರುವುದನ್ನು. **उपरतक्रियाकलापम्**—ಸತ್ತವರಿಗೆ ಮಾಡತಕ್ಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು. **कलापः**—ಹಿಂಡು, ಸಮುದಾಯ. उपरतानां क्रियाः उ . . . याः ; तासां कलापः ; तम्. **अभिशस्तिः**—ದೂಷಣೆ. मिथ्या च सा अभिशस्तिश्च मि ....स्तिः ; तस्याः विशुद्धिः ; ताम्. **अभूतमालिनम्**—ಇಲ್ಲದ ಅಪವಾದವನ್ನು. **सन्त्रासः**—ಹೆದರಿಕೆ. **वैरानुबन्धं चक्रुः**—ದ್ವೇಷವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿದರು.

स्यन्दनं—ರಥ. **समन्विच्छितवान्**—ಅನುಮೋದಿಸಿದವನಾದನು. **न्यासं कृत्वा**—ಒತ್ತೆಯಿಟ್ಟು. **वडवा**—ಹೆಣ್ಣು ಕುದುರೆ. **दृष्टदोषाः. हयाः**—ಕುದುರೆಗಳಿಗೆ ಹಾನಿಯುಂಟಾಗುತ್ತದೆ. **क्रोश**—ಒಂದು ಕೂಗಿ ನದೂರ. **अर्थलिप्सुः**—ದ್ರವ್ಯಾಶೆಯುಳ್ಳವನು. **अलीकशपथैरलम्**—ಸುಳ್ಳುಪ್ರಮಾಣಗಳು ಸಾಕು. 'ಸಾಕು' ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ಬಂದಾಗ **अलम्**—ಶಬ್ದದೊಡನೆ ತೃತೀಯಾವಿಭಕ್ತಿ ಬರುತ್ತದೆ. **अवगन्तृभिः**—ತಿಳಿದಂಥಾವರಿಂದ. **मरकः**—ಅಂಟುರೋಗ. **स्वल्पोपादानं चास्य**—ಇವನಿಗಿರುವ ಅನುಕೂಲವು ಅಲ್ಪವೇ.

अध्यवसायः—ನಿಶ್ಚಯ. **अस्मानाशङ्कितवान्**—ನಮ್ಮಲ್ಲಿ ಅನುಮಾನ ಪಟ್ಟಿರುತ್ತಾನೆ. **अभिहितः**—ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟವನಾಗಿ. अभि + √धा ಎನ ಧಾತುಕೃದ್ರೂಪ (Past participle form). **अन्यथा वचनं न क्षेमम्**—ಸುಳ್ಳಾಡುವುದರಿಂದ ಮುಂದೆ ಒಳ್ಳೇದಾಗಲಾರದು. **असङ्गिमानसः**—ಮನಸ್ಸನ್ನಿಡದವನಾಗಿ. **सस्पृहः**—ಆಶೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದವನಾಗಿ. **मेने**—ತಿಳಿದನು. √**मन्**—ಎನ ಲಿಟ್ ಪ್ರ. ಏ. **आधारमेव**—ಧರಿಸಿದವನನ್ನೇ. **प्रकटेनेव**—ಎಲ್ಲರಿಗೂ ತಿಳಿಯುವಂತೆಯೇ

———

महाराजमरणवर्णनम्.

राजा—ಇಲ್ಲಿ ಈ ಶಬ್ದವು ಹರ್ಷದೇವನ ತಂದೆಯಾದ ಪ್ರಭಾಕರವರ್ಧನನನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. **कवचहरं**—ಕವಚವನ್ನು ಧರಿಸಲು ಸಮರ್ಥನಾದ, ಎಂದರೆ, ಯುದ್ಧಮಾಡಲು ಯೋಗ್ಯನಾದ. **कवचं हरति (स्वीकरोति) इति : तम् ।** **प्राहिणोत्**—ಕಳುಹಿಸಿದನು. **प्र+√हि** ನ ಲಙ್ ಪ್ರ. ಏ. **प्रयाणकम्**—ಒಂದು ದಿನದ ಪ್ರಯಾಣಕ್ಕೆ ಹೆಸರು; ಮಜಲು. **ककुभं**—ದಿಕ್ಕನ್ನು. **निश्वापदानि**—ಕಾಡುಮೃಗಗಳಿಲ್ಲದಂತೆ.

तुरीये—ನಾಲ್ಕನೆ. **दवहुतभुजा**—ಕಾಡುಕಿಚ್ಚಿನಿಂದ. **दुःखासिका**—ದುಃಖದ ಸರದಿ. **वेत्रपट्टिकां**—ಬೆತ್ತದ ಕರ್ಚಿಯಲ್ಲಿ. ಮುಂದೆ **अधि शी** ಬಂದಿರುವುದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿ ಸಪ್ತಮ್ಯರ್ಥದಲ್ಲಿ ದ್ವಿತೀಯಾ ಬಂದಿದೆ. **चीर-चीरिकया**—ಹರಕುಬಟ್ಟೆಯಿಂದ. **अन्तर्ग . . . म**—ಕುರಂಗಕನು ಕಪ್ಪಾಗಿದ್ದನು ಎಂದು ಹೇಳುವುದಕ್ಕೆ ಬದಲು ಕವಿಯು ಸಂದರ್ಭಾನುಸಾರ ಉತ್ಪ್ರೇಕ್ಷೆಮಾಡಿ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ. **अभिद्यत हृदयेन**—ಎದೆಯೊಡೆದು ಹೋಯಿತು.

उपनिन्ये—**उप+√नी** ನ ಲಿಟ್ ಪ್ರ. ಏ. **खञ्जाक्षरैः**—ತೊದಲು ನುಡಿಗಳಿಂದ **परिबर्हं**—ರಾಜಚಿಹ್ನೆಗಳನ್ನು **ब्राह्मणसात्**—ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ ಕೊಡತಕ್ಕದ್ದಾಗಿ.

तूर्यम्—ವಾದ್ಯವಿಶೇಷ. **स्कन्धावारं**—ರಾಜಧಾನಿಯನ್ನು. **कक्ष्यान्तरम्**—ಒಳಗಿನ ಹಜಾರವನ್ನು. **धवलगृहे**—ಅಂತಸ್ತಿನ ಮನೆ. **अवधूतः**—ತಿರಸ್ಕರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನಾಗಿ. **अतिदयितं**—ಬಹಳಪ್ರೀತಿಪಾತ್ರನಾದ. **निर्भरस्नेहावर्जितः**—ವಿಶೇಷಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದವನಾಗಿ.

आयतं—ದೀರ್ಘವಾಗಿ. **अतिदुर्धरः**—ತಡೆಯಲಸಾಧ್ಯವಾದ. **सर्वप्रमाथी**—ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಅಲ್ಲೋಲಕಲ್ಲೋಲಮಾಡುತ್ತದೆ. **तनिमा**—ಕೃಶತ್ವವು. **उपयोक्ष्ये**—ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತೇನೆ. **उप+√युज**—ನ ಲೃಟ್. ಉ. ಏ. **उत्ताम्यता मनसा**—ಕಲಕಿದ ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ. **अष्टादशवर्षदेशीयः**—ಸುಮಾರು ಹದಿನೆಂಟು ವರ್ಷ ವಯಸ್ಸುಳ್ಳ, 'ಸ್ವಲ್ಪ

ಕಡಿಮೆ' ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ देशीय ಪ್ರತ್ಯಯವು ಬಂದಿದೆ. सुतनिर्विशेषं–ಮಕ್ಕಳ ಸಮಾನವಾಗಿ. शिथिलीचकार—ಬಿಟ್ಟುಬಿಟ್ಟನು.

क्षतधृतिः—ಧೈರ್ಯವನ್ನು ಕಳಕೊಂಡವನಾಗಿ. क्षपा—ರಾತ್ರಿ. दुःखदीर्घां दुःखेन दीर्घीकृतां। अनैषीत्—ಕಳೆದನು. √नी—ನ ಲುಙ್, ಪ್ರ. ಏ. क्षिप्रपातिनः—ಬೇಗನೆ ಹೋಗತಕ್ಕಂಥಾವರು. प्रतिकर्म—ಅಲಂಕಾರವನ್ನು. प्लुष्ट इव—ಸುಟ್ಟವನಂತೆ. √प्लुष्. महोत्पात दूयमानः—ಅದ್ಭುತವಾದ ದುಃಶಕುನಗಳಿಂದ ಮನನೊಂದವನಾಗಿ. महान्तश्चते उत्पाताः ; तैः दूयमानः—ಮಹಾಪುರುಷರು ಗತಿಸುವಾಗ ಅನೇಕ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ದುಃಶಕುನಗಳಾಗುವುದುಂಟು. अध्यवसितं—ನಿಶ್ಚಯಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿತು. अप्रतिपत्तिः—ಬುದ್ಧಿಶೂನ್ಯನು. स्वापतेयम्—ಸ್ವಂತ ಆಸ್ತಿ. प्रसाधनं—ಅಲಂಕಾರ.

क्षरन्तीं—ನೀರು ಸುರಿಸುತ್ತಿರುವ. त्वां न पश्यति दृष्टिः—ನಿನ್ನನ್ನು ನೋಡಿಕೊಂಡು ಇರುವ ಸಮಯವಲ್ಲ ಎಂಬ ಭಾವ. शौण्ड—ಪಳಗಿದ ಅಲಂಕಾರ ಪ್ರಾಯನಾದ. पुरुषप्रकाण्डस्य, प्रशस्तः पुरुषः पुरुषप्रकाण्डः ; तस्य—ಮನುಷ್ಯ ಶ್ರೇಷ್ಠನ. विश्वस्तानां—ವಿಧವೆಯರಲ್ಲಿ. कदर्थनीया—ಕಳವಳಪುಳ್ಳವಳಾಗಿ. वैक्लव्यम्—ಅಧೈರ್ಯ. विक्लवस्य भावः. निमिमील—ಮುಚ್ಚಿದನು. नि + मील् ನ ಲಿಟ್, ಪ್ರ. ಏ. विह्वलीकृतं—ಮನನೊಂದ, ब्रह्मवादिनः—ವೇದಾಂತಿಗಳು. अनुनीयमानः—ಪ್ರೇರಿಸಲ್ಪಟ್ಟವನಾಗಿ.

गुरोरनुशासनम्.

अनूच्य—ಪಾಠಹೇಳಿ. अनु + √वच्. अन्तेवासिनम्—ಶಿಷ್ಯನನ್ನು. अन्तेवसतीति ; तम्. अनुशास्ति—ಉಪದೇಶಮಾಡುತ್ತಾನೆ. स्वाध्याय—ಸ್ವಂತ ವೇದದ ಅಧ್ಯಯನ. मा प्रमदः—ಅಜಾಗರೂಕ

ನಾಗಿರಬೇಡ, ಇದು ನಿಜವಾಗಿಯೂ **मा+अप्रमदः** (**प्र+√मद्** ವಿನ ಲುಙ್ ಮ. ಏ.), ನಿಷೇದಾರ್ಥದ **मा** ಒಡನೆ ಬಂದಲ್ಲಿ ಲುಙ್ ನಲ್ಲಿ ಬರುವ **अडागम** ವು ಹೋಗಿಬಿಡುವುದು, ಮಧ್ಯಮಪುರುಷ ಪ್ರಯೋಗ ವಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ **लोट्** ಲಕಾರದರ್ಥವು ಬರುವುದು. **प्रवचनं**—ಮತ್ತೊಬ್ಬರಿಗೆ ಹೇಳಿಕೊಡುವ ವೇದಪಾಠ. **अनवद्यानि** ದೋಷರಹಿತಗಳಾದ. **उपास्यानि**—ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡಬೇಕು. **नो**—ಪ್ರತಿಬಂಧಕಾವ್ಯಯ, ಇದು ವೇದಗ್ರಂಥಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವುದು ಹೆಚ್ಚು. **संविदा**-ಪದ್ಧತಿಯನ್ನನುಸರಿಸಿ.
